

# XIX. YÜZYIL MISIR’INDA YAYINLANMIŞ ARAPÇA BİR MAKTELDE MÜCEDDİDÎ HÂLİDÎ YORUMUN MUHTEMEL ETKİLERİ ÜZERİNE: NÛRU’L-‘AYN FÎ MEŞHEDİ’L HÜSEYN’İN YAZIM SÜRECİNE DAİR BAZI MÜLAHAZALAR

Elnura AZİZOVA\*

## Makale Bilgisi

**Makale Türü:** Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 23 Nisan 2021, **Kabul Tarihi:** 9 Ağustos 2021, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2021, **Atıf:** Azizova, Elnura. “XIX.Yüzyıl Mısır’ında Yayınlanmış Arapça Bir Maktelde Müceddidî-Hâlidî Yorumun Muhtemel Etkileri Üzerine: *Nûru’l-‘Ayn fî Meşhedî’l-Hüseyn*’in Yazım Sürecine Dair Bazı Mülahazalar”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/2 (Eylül 2021): 639-669.

<https://doi.org/10.33415/daad.926941>

## Article Information

**Article Types:** Research Article, **Received:** 23 April 2021, **Accepted:** 9 August 2021, **Published:** 30 September 2021, **Cite as:** Azizova, Elnura. “XIX.Yüzyıl Mısır’ında Yayınlanmış Arapça Bir Maktelde Müceddidî-Hâlidî Yorumun Muhtemel Etkileri Üzerine: *Nûru’l-‘Ayn fî Meşhedî’l-Hüseyn*’in Yazım Sürecine Dair Bazı Mülahazalar”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 21/2 (September 2021): 639-669.

<https://doi.org/10.33415/daad.926941>



## Öz

On dört asırlık İslam tarihinde çok az olay 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) yılında vukû bulmuş Kerbelâ Vak’ası kadar dinî-siyasî etkileri açısından tartışılmıştır. Tarihi süreç içe risinde Kerbelâ olayı Müslüman halkların edebiyatında başlı başına bir tür olarak “Maktelü’l-Hüseyn”lerin oluşmasına sebep olmuştur. Sosyo-kültürel tarih açısından yeterli incelemeye tâbî tutulmamış Arapça maktellerden biri Şâfiî-Eş’arî alimi Ebû İshâk el-İsferâyînî’ye (ö. 418/1027) ait olduğu ileri sü-

\* Doç. Dr., Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Ana Bilim Dalı - Assoc. Prof., Azerbaijan Institute of Theology Faculty of Theology, Department of Religious Studies, [elnuraazizova@ait.edu.az](mailto:elnuraazizova@ait.edu.az), <https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>.

rülen *Nûru'l-'ayn fî meşhedî'l-Hüseyn*'dir. Bu makalede doküman analizi metodu kullanılarak *Nûru'l-'ayn*'in literatüre geçtiği dönem tespit edilecek, aynı zamanda mevcut yazma ve matbû nüshalarının tarihlerinden hareketle yazıldığı süreç ortaya konmaya çalışılacaktır. Ardından karşılaştırmalı yöntem kullanılarak Arapça makteller içinde kendine özgü yönlerinden hareketle eserin yazıldığı dinî ve kültürel çevreyle ilgili varsayımlarda bulunulacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** İslam tarihi, Kerbelâ, Hz. Hüseyin, Ebû İshâk el-İsferâyînî, *Maktelû'l-Hüseyn*

### **On the Possible Effects of the Mujaddidî-Khâlidî Interpretation in an Arabic Maqṭal Published in the 19th Century Egypt: Some Considerations on the Writing Process of *Nûr al-'Ayn fî Mashhad al-Ḥusayn***

#### **Abstract**

During the fourteen centuries of Islamic history, only a few events have been discussed regarding their religious-political effects as much as the Karbalâ Event (Muḥarram 10, 61/October 10, 680). In the historical process, the Karbalâ Event has caused the formation of Maqṭal al-Ḥusayn genre as a specific literary genre within the literature of the Muslim peoples. One of the Arabic maqṭals that have not been subjected to sufficient investigation in terms of socio-cultural history is *Nûr al-'Ayn fî Mashhad al-Ḥusayn*, attributed to the Shâfi'î-Ash'arî scholar Abû İshâq al-İsfarâinî (d. 418/1027). Applying the document analysis method, the article attempts to determine the period in which the maqṭal was written, based on the dates of its appearing in the literature, its manuscripts and printed copies. Using the comparative analysis method, the article makes assumptions about the religious and cultural environment in which the maqṭal was written based on its peculiar aspects among the Arabic maqṭals.

**Keywords:** History of Islam, Karbalâ, Ḥusayn ibn 'Alî, Abû İshâq al-İsfarâinî, Maqṭal al-Ḥusayn

#### **Giriş**

Müslüman halkların kolektif hafızasının oluşumunda önemli rol oynamış eserlerden olan maktellerin yazım süreci, bu süreci etkileyen unsurlar, tarihî eserden destana dönüşümü ve folklorik yapısı başta olmak üzere diğer özellikleri önemine binaen yeterli düzeyde bilimsel incelemeye tabi tutulmamıştır.<sup>1</sup> *Nûru'l-'ayn*, tarihî, sosyo-kültürel ve edebî yönden daha az araştırılmış Arapça maktellerden biridir. Konuya ilgili ilmî câmiâda bazı ihtiyatlı yaklaşım-

<sup>1</sup> Maktel edebiyatının ilk örneklerini oluşturan Arapça makteller üzerine yapılmış bazı son dönem araştırmaları için bk. Sebastian Günther, "Maqatil Literature in Medieval Islam", *Journal of Arabic Literature* 25 (1994), 192-212; Khalid Sindawi, "The Image of Ḥusayn Ibn 'Alî in 'Maqatîl' Literature", *Quaderni di Studi Arabi* 20-21 (2003 2002), 79-104.

lara rağmen,<sup>2</sup> eser yaklaşık bir asırdan fazla zaman zarfında mute-kaddimûn dönemi Şâfiî-Eş'arî alimi İsferyîni (ö. 418/1027) tarafından kaleme alınmış bir maktel olarak gösterilmiştir.<sup>3</sup> *Nûru'l-'ayn*'i Kerbelâ olayının folklorla yansımaları olarak ele aldığı makalesinde George Kanazi bazı verilerden hareketle eserin IX./XV. yüzyıldan öncesine ait olamayacağı sonucuna varmıştır.<sup>4</sup> *Nûru'l-'ayn*'i Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ'ya nisbet edilen maktelle karşılaştırdığı makalesinde Elnura Azizova, mezhepsel açıdan bazı değişiklikler yapmak ve İsferyîni'ye nisbet edilmek suretiyle *Maktelü'l-Hüseyn*'in Eş'arî-Şâfiî çevrelerde okunabilecek bir maktele, *Nûru'l-'ayn*'a dönüştürüldüğü üzerinde durmuştur.<sup>5</sup> Bu makalede *Nûru'l-'ayn*'in: 1) yazma ve matbû nüshalarından hareketle yazıldığı zaman ve bölgeyle ilgili bazı tespitler yapılacak; 2) Arapça makteller arasında kendine özgü yönlerinden hareketle yazıldığı dinî ve kültürel çevreyle ilgili varsayımlarda bulunulacak; 3) XIX. yüzyılın sonlarında Mısır'ın Müceddidî-Hâlidî tasavvuf çevresinde ortaya çıktığına dair bazı mülahazalar ileri sürülecektir.

### 1. Nûru'l-'Ayn Ne Zaman ve Nerede Yazıldı

db | 641

*Nûru'l-'ayn*'in Ebû İshâk el-İsferyîni tarafından yazılmadığını savunan Kanazi, aşağıdaki verilerden hareketle onun en erken IX./XV. yüzyılda telif edildiği kanaatindedir: 1) Hz. Hüseyin'in başını Kahire'deki ünlü meşhedde gömen Fatimiler'den (909-1171) geçmiş zaman kipiyle bahsedilmesi; 2) Sıbt ibnû'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) Hz. Hüseyin'in şehadetiyle ilgili söylediği mısraların eserde geçmesi; 3) Bu mısraların sonuna eklenen ebced hesabıyla hicrî 862 (miladî 1457) yılına denk gelen tarih düşürme.<sup>6</sup> Ebû Mihnef'e nisbet edilen *Maktelü'l-Hüseyn* ile *Nûru'l-'ayn* arasındaki paralellik dikkate alındığında, kanımızca, bu hususlar dinleyici kitlesine okunduğu süreçte *Maktelü'l-Hüseyn* nüshalarına yapılan eklemeler

<sup>2</sup> Heinrich Ferdinand Wüstenfeld, *Der Tod des Husein ben 'Ali und die Rache: Ein historischer Roman aus dem Arabischen* (Göttingen, 1882), ix; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband* (Leiden: E.J.Brill, 1937), 1/667; Muhakkik Abdülaziz Tabatabâi, *Ehl-i Beyt fi'l-mektebeti'l-'arabiyye* (Kum: Âlu'l-Beyt, 1417), 653-654.

<sup>3</sup> Konuyla ilgili kaynak ve araştırmaların değerlendirilmesi için bk. Elnura Azizova, "Ebû Mihnef'ten Ebû İshâk el-İsferyîni'ye Arapça Bir Maktelin Anatomisi: Nûru'l-'Ayn fi Meşhed-i'l-Hüseyn Üzerine Bazı Tespitler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 318-323.

<sup>4</sup> George Kanazi, "The Massacre of al-Husayn b. 'Alî: Between History and Folklore", *Studies in Canonical and Popular Arabic Literature*, ed. Shimon Ballas - Reuven Snir (Toronto: York Press, 1998), 31-32.

<sup>5</sup> Azizova, "Ebû Mihnef'ten Ebû İshâk el-İsferyîni'ye", 316-341.

<sup>6</sup> Kanazi, "The Massacre", 31-32.

olarak da görülebilir, böylece *Nûru'l-'ayn*'ın üzerine kurgulandığı başlıca metin için doğru olabilir. *Maktelü'l-Hüseyn*'in *Nûru'l-'ayn*'a dönüştürülmesini sağlayacak Sünnî öğelerin eklenmesiyle eserin Ebû İshâk İsferyînî'ye ait olduğunun ileri sürülmesinin ise daha geç bir tarihte gerçekleştiği düşünülebilir. Bu kanaati güçlendiren hususlar: 1) Müstakil bir eser olarak *Nûru'l-'ayn*'ın isminin alan literatüründe görülmeye başladığı dönem; 2) Bilinen yazma nüshalarının istinsah tarihi ve ilk baskı tarihiyle ilgili veriler; 3) Eserin daha eski istinsah tarihli isim benzeriyle ilgili bilgilerdir.

Erken dönem biyografik ve bibliyografik eserlerde Şâfiî-Eş'arî alimi İsferyînî tarafından kaleme alındığına dair herhangi bir kesin veri bulunmayan *Nûru'l-'ayn*'ın<sup>7</sup> ismine ilk defa alanın geç döneme ait örneğinde, Bağdatlı İsmâil Paşa'nın (ö. 1920) eserinde "kendisine nisbet edilen bir risale" kaydıyla rastlanmaktadır.<sup>8</sup> Arapça matbû eserlerle ilgili katalogunda Yûsuf İlyân Serkis (1856-1932) 1298-1303 yıllarında dört defa yayınlanmış nüshalarından hareketle, *Nûru'l-'ayn*'ı Şâfiî alimi Ebû İshâk el-İsferyînî'ye nisbet etmektedir.<sup>9</sup> Tespit edilebildiğimiz kadarıyla Batı literatüründe eserden ilk bahseden Ferdinand Wüstenfeld, 1882 yılında yayınladığı eserinde *Nûru'l-'ayn*'ın Ebû Mihnefe nisbet edilen maktelin farklı bir versiyonu ve müellif isminin uydurma olduğunu savunmaktadır.<sup>10</sup> Edward Granville Browne (1862-1926), hicrî 1289 yılı istinsah tarihli yazma nüshasından hareketle *Nûru'l-'ayn*'ın Ebû İshâk el-İsferyînî tarafından yazıldığını kaydetmekle birlikte, yazarın kimliğiyle ilgili açıklayıcı bilgi vermemektedir.<sup>11</sup> Carl Brockelmann (1868-1956) bazı matbû nüshalarını kaydettiği *Nûru'l-'ayn*'ın Şâfiî fakihî İsferyînî'ye ait olma ihtimalinin zayıf olduğunu belirtmektedir.<sup>12</sup>

Böylece, *Nûru'l-'ayn*'ın İsferyînî'ye nisbet edilmesinin literatüre yansması XIX. yüzyılın son çeyreğinden çok önceye gitmemektedir. Eserin yazma nüshalarıyla ilgili bilgilere bakıldığında da benzer

<sup>7</sup> Konuyla ilgili kaynak ve araştırmaların değerlendirilmesi için bk. Azizova, "Ebû Mihnefe'ten Ebû İshâk el-İsferyînî'ye", 319-323.

<sup>8</sup> Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, ed. Kılıslı Rıfat Bilge - İbnülemin Mahmud Kemal İnal (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951), 1/8.

<sup>9</sup> Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ Serkis, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arreb* (Kahire: Matba'atu Serkis, 1928), 435-436.

<sup>10</sup> Wüstenfeld, *Der Tod*, ix.

<sup>11</sup> Edward G. Browne, *Descriptive Catalogue of the Oriental MSS* (Cambridge: the University Press, 1932), 13-14.

<sup>12</sup> Brockelmann, *GAL Supplementband*, 1/667.

bir durumla karşılaşılmaktadır. Eserin dünya kütüphanelerinde 4 yazma nüshası tespit edilmiştir:<sup>13</sup> 1289/1872-73 tarihli Cambridge Üniversitesi (Nr. 1198) nüshası<sup>14</sup> ve 1296/1879 tarihli üç Tahran nüshası (İdare-i Mahtûtât, 32808; Ketabhâne-i Meclis-i Şûra-yi İslâmî, 12844 ve 5985)<sup>15</sup>. Bilinen en eski yazma nüsha olan 1289 tarihli “Cambridge 1198” nüshasına ulaşamamakla birlikte, Browne’un detaylı şekilde tasvir ettiği nüsha özelliklerinden hareketle bu yazmanın, araştırmada başvurulan 1296/1879 yılına ait üç nüshayla benzer özellikler taşıdığı, aynı zamanda eserin matbu versiyonuna uygun olduğu anlaşılmaktadır.<sup>16</sup> Browne, Cambridge nüshasının Seyyid Muhammed Ali Hansârî tarafından modern nesih hattıyla Kaçarlar (1796-1925) devlet adamı Muhammed Hasan Han (1843-1896) için istinsah edildiğini ve üzerinde kendisinin mührü olduğunu kaydetmektedir.<sup>17</sup> 1296/1879 tarihli diğer üç nüsha da Kaçarlar döneminde kâtip Muhammed-Bâkır Golpâyegânî tarafından istinsah edilmiştir. Golpâyegânî, 1296 yılı Rebîül-evvel (“Rebîül-mevlûd”) ayında istinsâh ettiği nüshanın sonunda onun 1291 yılında Kesteliyye Matbaası’nda yayınlandığını kaydetmekte, istinsah zamanı asıl nüshada bulunan çok sayıda hatayı düzelttiğini eklemektedir.<sup>18</sup> Golpâyegânî’nin üç nüshanın erken tarihlisine düştüğü bu nottan, müstensihin eserin diğer yazmalarını matbû nüshadan istinsah ettiği anlaşılmaktadır.

*Nûru’l-‘ayn*’ın kütüphane kataloglarından tespit edilebilen en erken baskısı, Golpâyegânî’nin de bahsettiği 1291/1874 yılı Kahire Kesteliyye baskısıdır. Aralarında Matba’atü’l-Kürdistânî’l-‘ilmiyye (1312) ve Matba’atü’l-Hamidiyye (1317) baskıları olmakla, eserin 1950’li yıllara kadar Kahire’de onun üzerinde baskısı yayınlanmış

<sup>13</sup> Bk. Tabatabâi, *Ehl-i Beyt*, 665; İsferyâni üzerine Türkiye’de yapılan bazı akademik çalışmalarda kendisinin olduğu ileri sürülen *Nûru’l-‘ayn*’ın Süleymaniye Kütüphanesi’nde Hacı Mahmud Efendi bölümünde (nr. 4703, 4731) yazma nüshasının bulunduğu kaydedilmektedir (Bk. Fadıl Ayğın, *Muhammed b. Ca’fer es-Sanhaci’nin “Şehru Akideti Ebî İshak el-İsferyâni” Adlı Eserine Göre Ebu İshak el-İsferyâni’nin Kelami Görüşleri* [İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006], 14; Salih Sabri Yavuz, “İsferyâni, Ebü İshâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* [İstanbul: TDV Yayınları, 2000], 22/516. Süleymaniye Kütüphanesi’yle yapılan yazışmalar sonucunda yazma olarak görülen bu nüshaların matbû olduğu tespit edilmiştir.

<sup>14</sup> Browne, *Descriptive Catalogue*, 13-14.

<sup>15</sup> Yazmaların ilk varakları için bk. Ek 1; Ek 2; Ek 3.

<sup>16</sup> Cambridge nüshasının giriş, sonuç, başlıca kısımları ve rivayet uslubuyla ilgili detaylar için bk. Browne, *Descriptive Catalogue*, 13-14.

<sup>17</sup> Browne, *Descriptive Catalogue*, 14.

<sup>18</sup> İsferyâni, *Nûru’l-‘ayn*, Ketabhâne-i Meclis-i Şûra-yi İslâmî, 5985, 79b-80a (Yazma üzerine varak numaraları bulunmadığı için tarafımızdan numaralandırılmıştır). Krş. Ek 4.

tır. Brockelman'ın kayıtlarına bakılırsa, bilinen ilk Mısır baskısından yaklaşık bir yıl sonra 1292/1875 yılında eser Bombay'da yayınlanmıştır.<sup>19</sup> Eserin önemli ölçüde kısaltılmış bir nüshası Kahire'de yayınlanmış ve geniş versiyonunda bulunmayan "İmâm Hüseyin'in ailesi ve aşiretiyle birlikte Mekke-yi Mükerrreme'ye yolculuğu", "İmâm Hüseyin Kerbelâ Şehrinde: Kerb ve Belâ Toprağında" ve "Mübârek baş" gibi başlıkların eklenmesiyle<sup>20</sup> muhtasar nüshada bazı konular özellikle vurgulanmıştır. Gerek tespit edilen dört yazma, gerekse geniş ve kısa matbû nüshalarda *Nûru'l-'ayn*'ı, Abdullah b. Muhammed isimli müellife atfedilen *Kurretü'l-'ayn fî ahzi se'ri'l-Hüseyn* isimli Muhtar es-Sakaff'nin (ö. 67/687) intikamı konulu eserin takip etmesi, iki farklı yazara ait olduğu iddia edilen iki farklı konulu bu eserlerin adeta bir eserin iki ayrı kısmı olarak aynı zamanda oluşturuldukları kanaatine götürmektedir.

Buraya kadar bahsedilenler özetlenecek olursa, *Nûru'l-'ayn*'ın telifinin 1289/1872 yılından çok önceye gitmediğini, en geç 1291/1874 yılından itibaren yayınlandığı Kahire'de birkaç baskısı yapılacak şekilde bazı çevrelerce okunduğunu göstermektedir. 1882 yılında yayınladığı çalışmasında Wüstenfeld'in, sonucusu 1881 senesinin Mart'ında olmak üzere *Nûru'l-'ayn*'ın son dönemlerde Kahire'de birkaç defa yayınlandığını kaydetmesi<sup>21</sup> bu tespiti desteklemektedir. Böylece, literatüre geçme, yazma ve matbu nüshalarıyla ilgili veriler, *Nûru'l-'ayn*'ın ve gerek yazma, gerekse matbu nüshalarda kendisini takip eden *Kurretü'l-'ayn*'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük oranda içerik olarak Ebû Mihnef'in olduğu iddia edilen maktel ve "se'r" (intikam) konulu iki eserden adapte edildiği sonucuna götürür.

*Nûru'l-'ayn* ve *Kurretü'l-'ayn*'ın sadece içeriğinin değil, isminin de daha önce yazılmış eserlerden iktibas edildiğini düşündüren bazı veriler bulunmaktadır. *Nûru'l-'ayn*'ın daha erken istinsah tarihli elyazmaları bulunan isim benzeri, Mısırlı Abdülfettâh ibn Ebû Bekr eş-Şâfi'nin 1004/1595 yılında telif ettiği *Nûru'l-'ayn fî zikri meşhedî'l-Hüseyn* eseridir. Ahlwardt'ın kaydettiği<sup>22</sup>, sonraki biyobibliyografi eserlerinde "Berlin 6129" şeklinde kendisine atıfta bu-

<sup>19</sup> Brockelmann, *GAL Supplementband*, 1/667.

<sup>20</sup> İsfarayini, *Nûru'l-'ayn* (Kahire: Mektebetü'l-cumhûriyyeti'l-'arabiyye, ts.), 4, 16, 26.

<sup>21</sup> Wüstenfeld, *Der Tod*, ix.

<sup>22</sup> Wilhelm Ahlwardt, *Die Handschriften – verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin: verzeichniss der Arabischen handschriften* (Berlin: A.W. Schade's Buchdruckerei, 1893), 4/429.

lunulan<sup>23</sup> bu eserin daha eski yazma nüshaları bulunmaktadır.<sup>24</sup> *Kurretü'l-'ayn*'ın isim benzeri ise, Ali b. Hasan el-Merevî tarafından 1227/1812 yılında yazılmış *Kurretü'l-'ayn fî şerhi se'ri'l-Hüseyn*'dir. Müellif, çoğunlukla uydurma hikayelerden oluşan ünlü *Se'r* kitabı sebebiyle güvenilir kaynaklara dayanan sahîh bir *Se'r* yazmaya karar verdiğini ve eserini *Kurretü'l-'ayn fî şerhi se'ri'l-Hüseyn* adlandırdığını kaydetmektedir.<sup>25</sup> Bu durumda isimlendirmeler bir tesadüf değilse, – aynı konuda olmaları sebebiyle tesadüf olma ihtimali düşüktür – isim ve içerik açısından bahsi geçen altı eser arasındaki ilişkinin Tablo 1'de gösterildiği gibi olması muhtemeldir.

**Tablo 1. *Nûru'l-'ayn* ve *Kurretü'l-'ayn*'ın İsim ve İçerik Benzerleri**

<i>Nûru'l-'ayn fî meşhedî'l-Hüseyn</i> (Ebû İshâk el-İsferâyînî)			
İsim benzeri		İçerik benzeri	
<i>Nûru'l-'ayn fî zikri meşhedî'l-Hüseyn</i>		<i>Maktelü'l-Hüseyn</i>	
Yazar	Tespit edilen en erken yazma nüsha tarihi	(Müellifi olduğu iddia edilen) Yazar	Tespit edilen en erken yazma nüsha tarihi
Şeyh Abdülfettâh b. Ebû Bekr b. eş-Şâfi'î el-Halvetî	1024/1615	Ebû Mihnef	IX./XV. yüzyıl
<i>Kurretü'l-'ayn fî ahzi se'ri'l-Hüseyn</i> (Abdullah ibn Muhammed)			
İsim benzeri		İçerik benzeri	
<i>Kurretü'l-'ayn fî şerhi se'ri'l-Hüseyn</i>		<i>Se'ru'l-Hüseyn</i> ( <i>Se'ru Ebî Abdullah</i> )	
Yazar	Tespit edilen en erken yazma nüsha tarihi	(Müellifi olduğu iddia edilen) Yazar	Tespit edilen en erken yazma nüsha tarihi
Ali b. Hasan el-Merevî	1229/1813	Ebû Mihnef	IX./XV. yüzyıl

<sup>23</sup> Browne, *Descriptive Catalogue*, 13; Brockelmann, *GAL Supplementband*, 2/842.

<sup>24</sup> 1024/1615 istinsah tarihli nüshası Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda (06 Mil Yz B 205/2 vr. 393b-402a) bulunan eserin dünya kütüphanelerindeki nüshaları için bk. Tabatabâi, *Ehl-i Beyt*, 653-654.

<sup>25</sup> Ali b. Hasan b. Şeyh Musa Merevî, *Kurretü'l-'ayn fî şerhi se'ri'l-Hüseyn* (Berlin: Staatsbibliothek, Petermann, 631), 1b. Merevî'yi eserini yazmaya iten ve güvenilir bulmadığı *Se'r* eserinin Ebû Mihnef'in olduğu iddia edilen *Se'ri'l-Hüseyn* eseri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, müellif *Se'ri'l-Hüseyn*'de hakkında bahsedilen Ümeyr isimli Kufeli öğretmenin uydurma bir karakter olduğunu kaydetmektedir (bk. Merevî, *Kurretü'l-'ayn*, 6a). Kanazi, Merevî'nin hakkında bahsettiği *Se'r* eserinin *Nûru'l-'ayn*'ın devamındaki *Kurretü'l-'ayn* olduğu yanlışına düşmekte, böylece sonuncusunun Merevî'nin eserinden önce yazıldığı önkabülünden hareket etmektedir (bk. Kanazi, "The Massacre", 34). Oysa ki, Merevî'nin bahsettiği Kufeli öğretmen *Kurretü'l-'ayn fî ahzi se'ri'l-Hüseyn*'de kaydedildiği gibi "Ümeyre" değil (bk. Abdullah b. Muhammed, *Kurretü'l-'ayn fî ahzi se'ri'l-Hüseyn* [Tunus: Matba'atü'l-Menâr, 1960], 85), Ebû Mihnef'e ait olduğu iddia edilen *Se'r* eserinde kaydedildiği gibi "Ümeyr" olarak zikredilmektedir (Ebû Mihnef, *Kitâb Hikâyeti'l-Muhtâr fî ahzi's-se'r* [Beirut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbû'ât, 1414/1993], 125; Wüstenfeld, *Der Tod*, 149-151).

Diğer taraftan, *Nûru'l-'ayn*'ın ismi ve içeriğiyle ilgili bazı hususlar, nerede veya hangi okuyucu/dinleyici çevre için yazıldığı konusuna açıklık getirebilir. Kanazi, eserdeki bazı verilerden hareketle *Nûru'l-'ayn*'ın Mısır'da yazıldığı kanaatindedir. Bu veriler, eserde etkili şekilde görülen Mısır diyalekti ve Hz. Hüseyin'in başının en son Kahire'deki meşhur Meşhed'de defnolunduğuna dair rivayettir.<sup>26</sup> Ebû Mihnef'in olduğu iddia edilen maktelde Hz. Hüseyin'in başının Kahire'ye götürüldüğüne dair rivayete yer verilmemesine karşılık,<sup>27</sup> *Nûru'l-'ayn*'da Hz. Hüseyin'in başının medfun bulunduğu farklı yerlerden bahsedilmekte ve en sonda Fâtımîler döneminde Kahire'deki ünlü Meşhed üzerinde durulmaktadır.<sup>28</sup> İki eser arasındaki paralellik dikkate alındığında<sup>29</sup> *Nûru'l-'ayn*'da Kâhire'deki Hz. Hüseyin meşhedine özel vurgu yapılması dikkat çekmektedir. Aynı şekilde *Nûru'l-'ayn*'ın muhtasar matbû versiyonunda da "Mübarek baş" isimli özel bir başlık açılarak, Hz. Hüseyin'in başının daha önce defnolunduğu yerlerden hiç bahsedilmemesi, kesin ifadelerle Mısır'da, "Kâhire'deki ünlü Hz. Hüseyin Câmii'nde, mübarek cesedinin ise Necef'deki camiinde"<sup>30</sup> defnolunduğunun kaydedilmesi, eserin bahsi geçen meşhed eksenli önemine özel vurgusunu ortaya koymaktadır.

646 | db

*Nûru'l-'ayn*'ın isim benzeri olan Halvetî'nin yukarıda bahsi geçen eseri de yaklaşık üç asır öncesinde mevcut iddialar karşısında Mısır'daki Hz. Hüseyin Meşhedî'nin otantikliğini savunan<sup>31</sup>, dolayısıyla meşhed kültü üzerine yazılmış bir risaledir. Aynı meşhed kültü, İsferyîni'ye ait olduğu ileri sürülen bir maktel olarak *Nûru'l-'ayn*'a isim olarak seçilmiş, eserin içeriğinde de yer almıştır.<sup>32</sup> Wüstenfeld de İsferyîni'nin olduğu düşünülen *Nûru'l-'ayn*'dan XX. yüz-

<sup>26</sup> Kanazi, "The Massacre", 30-31.

<sup>27</sup> Wüstenfeld Hz. Hüseyin'in başının Dimaşk, Askalan ve Kahire'ye götürüldüğüne dair farklı rivayetlerin Ebû Mihnef'e ait olduğu iddia edilen *Maktel*'in ilgili kısmında bulunmadığına dikkat çekmektedir. Wüstenfeld, *Der Tod*, 146-147; İbn Nemâ el-Hillî, VII./XIII. yüzyıla ait maktelinde Mısır halkından bazıların kendisine aktardığı bilgilere göre Hz. Hüseyin'in başının Mısır'da bulunan "Meşhedü'l-Kerîm"de bulunduğunu, buna inanan çok sayıda insanın orayı ziyaret ettiğini kaydetmekte, bununla birlikte genel kabule göre Hz. Hüseyin'in başının Kerbelâ'da defnolunduğunu belirtmektedir. Bk. İbn Nemâ Hillî, *Müsrü'l-ehzân va münîri sübüli'l-eşcân* (Kum: Matba'atü'l-Emîr, 1406), 107.

<sup>28</sup> Ebû İshâk el-İsferyîni, *Nûru'l-'ayn fi meşhedî'l-Hüseyin* (Tunus: Matba'atü'l-Menâr, 1960), 72.

<sup>29</sup> Azizova, "Ebû Mihnef'ten Ebû İshâk el-İsferyîni'ye", 327-334.

<sup>30</sup> İsferyîni, *Nûru'l-'ayn* (Kahire), 26.

<sup>31</sup> Bk. Şeyh Abdülfettâh b. Ebû Bekr er-Ressâm eş-Şâfi'î Halvetî, *Nûru'l-'ayn fi zikri meşhedî'l-Hüseyin*, (Riyad, Mektebetü'l-melik su'üd, 3068) 7a-10b.

<sup>32</sup> İsferyîni, *Nûru'l-'ayn* (Tunus), 72.



yılın sonlarında Kâhire'de ortaya çıkmış bir eser olarak bahsetmektedir.<sup>33</sup> Eserin Mısır bölgesine ait oluşunu destekleyen bir diğer husus ise, Mısırlı yazar Abdülcevâd Hayrî'nin halk hikayeleri mecmûsudur. Hayrî'nin, Mısır'da mevlidler başta olmak üzere dinî günlerde okunan meşhur halk hikayelerini bir araya getirdiği *el-Kasasu's-ş-şabi* isimli üç ciltlik derlemesinin *el-Kasasu's-sûfiyye* isimli ikinci cildinde on yedi sûfi hikayesi arasında İsferyânî'ye nisbet edilen *Nûru'l-'ayn'a* – devamı olarak Abdullah ibn Muhammed'e aid edilen *Kurretü'l-'ayn'a* – yer vermesi,<sup>34</sup> eserin Mısır'da halk hikayesi olarak bilindiğini göstermenin ötesinde, bazı tasavvuf çevrelerince okunduğunu ortaya koymaktadır.

Buraya kadar bahsedilenlerden varılan sonuç, *Nûru'l-'ayn*'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da ortaya çıktığı ve bazı tasavvuf çevrelerince okunduğuna dair güçlü bir varsayımdır. Diğer Arapça maktellerle karşılaştırılarak kendine özgü yönlerinin ortaya konması, eserin okunduğu bu çevrenin bazı dinî ve kültürel özelliklerinin anlaşılmasına katkıda bulunabilir.

## 2. Nûru'l-'Ayn'ın Kendine Özgü Maktel Özellikleri

db | 647

İlk dönem İslam tarihi kaynaklarında Kerbelâ Vak'ası'na götürülen olay kurgusu anahatlarıyla aynıdır. Yezîd b. Muâviye'nin yönetime gelmesinin ardından Medine'de kendisine biata yaklaşmayan Hz. Hüseyin'in Mekke'ye gitmesi, bir süre sonra Kûfelilerin daveti üzerine Kûfe'ye doğru yolculuğa çıkması, Kerbelâ'da şehîd edilmesi ve yakınlarının önce Kûfe'ye, ardından Dımaşk'a götürülerek en son Medîne'ye dönmesi şeklindeki bu olay tasviri<sup>35</sup>, detaylarında bazı farklılıklar bulunmakla birlikte Arapça maktel literatürünün ünlü örneklerinde de aynıdır. Ebû Mihnef'in maktelinde<sup>36</sup>, yaklaşık iki asır sonra Ebû'l-Ferec el-İsferyânî'nin (ö. 356/967) *Mekâtîlü't-*

<sup>33</sup> Wüstenfeld, *Der Tod*, ix.

<sup>34</sup> Abdülcevâd Hayrî, *el-Kıyasu's-ş-şabi: el-Kıyasu's-sûfiyye* (Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel, 2010).

<sup>35</sup> Kerbelâ olayına götürülen süreç ve ilgili kaynakların değerlendirilmesi için bk. Elnure Azizova, *Kerbelâ Vak'ası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 41-94; Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001), 191-265.

<sup>36</sup> Ebû Mihnef'in olduğu iddia edilen *Maktel*'le, Taberî'nin kendisinden aktardığı rivayetlerin karşılaştırması için bk. Lût b. Yahyâ Ebû Mihnef, *Maktelü'l-Hüseyn ve masra'u ehli beytihi ve ashâbihi fi Kerbelâ* (Kum: Menşûrât-i Rızâ, 1391), 17-227; Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târihü't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dârü Süveydân, 1967), 5/332-462.

*Tâlibiyyîn*'inde<sup>37</sup>, VII./XIII. yüzyıl İmâmiyye alimleri İbn Tâvûs'un (ö. 664/1266) *el-Lühûf fi katle't-tüfûf*unda<sup>38</sup> ve İbn Nemâ el-Hillî'nin (ö. 645/1247-48) *Musîrül-ehzân*'ında<sup>39</sup> da yaklaşık olarak aynı olan bu geleneksel maktel çizgisinden *Nûru'l-'ayn*'ı ayıran önemli bazı hususlar bulunmaktadır. Kanazi, özellikle Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Ehl-i Beyt'e karşı tutumu açısından eserin tarihî verilerle örtüşmediğini vurgulamaktadır.<sup>40</sup> Azizova, eserin diğer maktellerden ayırıcı özelliklerinin sahabî kuşağını yüceltme adına Hz. Hüseyin, Muâviye ve İbn Zübeyr gibi sahabîlerle ilgili tarihî gerçekliği yansıtmayan çarpıtılmış bilgiler ve en faziletlisinin Hz. Ebû Bekir olduğu Hulefâ-yi Râşidîn'le ilgili yaklaşım olduğunu belirtmektedir.<sup>41</sup>

Konuya açıklık getirmesi açısından *Nûru'l-'ayn*'ı diğer Arapça maktellerden ayıran özelliklerin üçüne yakından bakmakta fayda vardır: 1) En faziletlilerinin Hz. Ebû Bekir olduğu, eleştirilmeye ve tartışılmaya kapalı sahabe kuşağının üstünlüğü algısı; 2) Ehl-i Beyt'e düşkünlüğü özel olarak vurgulanan idealleştirilmiş Muâviye b. Ebû Süfyân imajı; 3) Yezid'in halifeliğine itiraz etmeyen, kendisine önerilen halifeliği geri çeviren, Mekke'de zühd hayatını tercih eden, fakat ahirette kul hakkından sorumlu tutulması endişesiyle Kufelilerin davetine icabet eden Hz. Hüseyin imajı.

Sahâbe kuşağının üstünlüğü konusuyla başlayan *Nûru'l-'ayn*'da "Sahihayn" a atıfta bulunularak ümmetin en faziletlilerinin sahabîler olduğu belirtilmekte, "ashabım zikredildiği zaman susun" hadisi örnek gösterilmekle sahabîlerinin yalnız iyilikle hatırlanması, aralarında vukû bulmuş münakaşa ve savaş gibi hususlardan bahsedilmemesi gerektiği öğütlenmektedir. Sahabîlerin en faziletli olarak gösterilen ilk dört halifenin ümmetin icmasıyla yönetime gelme sırası, aynı zamanda fazilet sırasının ölçütü olarak görülmektedir. İlk dört halife için birlikte "radiyallahu 'anhum ve nefe'nâ bihim ecmaîn", Hz. Ali için "kerremallâhu vecheh" şeklinde dua ifadelerinin kullanıldığı eserde aynı cümlede Hz. Ali için "kerremallâhu vecheh", Muâviye b. Ebû Süfyân için "radiyallahu 'anh" kullanılması

<sup>37</sup> Ebû'l-Ferec İsfahânî, *Makâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1946), 95-121.

<sup>38</sup> Ali b. Mûsâ İbn Tâvûs, *el-Lühûf fi katle't-tüfûf* (Beyrut: Müessesetü'l-'ilmiyyi li'l-matbû'ât, 1414/1993), 96-226.

<sup>39</sup> Hillî, *Müsîr*, 23-106.

<sup>40</sup> Kanazi, "The Massacre", 27-31.

<sup>41</sup> Azizova, "Ebû Mihnef'ten Ebû İshâk el-İsferâyini'ye", 324-335.

sı<sup>42</sup> yazarın/okuyucu kitlenin sahabî kuşağıyla ilgili yaklaşımını ortaya koyması açısından anlamlı bir detaydır. Aynı bağlamda dik-kat çeken önemli tarihî figür Abdullah ibn Zübeyr'dir. Arapça maktelerde Ebû Mihnef'ten aktarılan rivayete göre, Medine'de Yezîd'in hilafetine biat etmeyen İbn Zübeyr Mekke'ye Hz. Hüseyin'den önce ulaşmış, halkı çevresine toplamış, Hz. Hüseyin'in gelmesiyle çevresinde insanların dağılmasından rahatsız olmuş, "Hicaz'daki konumu kendisine çok ağır gelen Hüseyin" Mekke'de olduğu sürece Hicaz halkının biatını alamayacağını anlamıştır. O kadar ki, İbn Abbâs, Kûfe'ye gitmekte kararlı olan Hz. Hüseyin'i vazgeçiremeyince İbn Zübeyr'e: "gözlerin aydın olsun, Hüseyin gidiyor, artık Hicaz sana kaldı!" demekten kendisini alamamıştır.<sup>43</sup> *Nûru'l-ayn*'da ise Hz. Hüseyin'in halife adaylığına yaklaşımı açısından çok farklı bir Abdullah b. Zübeyr imajı çizilmektedir: "Mekke'de halife" olan, Hz. Hüseyin'i çok iyi ağırlayan, kendisine halifeliği öneren, maddî ve manevî her türlü destek sağlayan Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin'in Kûfe yolculuğunda da askeriyle birlikte kendisine katılmak istemiş, fakat geri çevrildiği için üzülmuş ve onu göz yaşları içinde okuduğu şiiirle Mekke'den yolcu etmiştir.<sup>44</sup>

db | 649

*Nûru'l-ayn*'ı diğer Arapça maktelerden ayıran ikinci temel özellik, eserde çizilen idealleştirilmiş bir Muâviye b. Ebû Süfyân imajıdır. Eserin Muâviye b. Ebû Süfyân dönemiyle ilgili kısmında<sup>45</sup> Hz. Hasan'ın yönetimi Muâviye'ye devretmesi karşısında Kûfelilerin itirazı ve Hz. Hüseyin'le Muâviye arasındaki hassas ilişkilere değinilmemektedir. Yönetim, dindarlık ve Ehl-i Beyt'i koruyup kollaması açısından son derece olumlu bir Muâviye tasavvurunun oluşturulması amacıyla eserin ilgili kısmı tarihî gerçeklikle ilişkisi olmayan bilgiler üzerine kurgulanmakta, Hz. Ali'den sonra doğrudan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yönetime gelmesinden ve bir süre halifelik yaptığı Medine'de Ehl-i Beyt'e, Hz. Hüseyin, kardeşleri ve yakınları başta olmak üzere Hâşim oğullarına "babalarından daha fazla" iyilik yaptığından<sup>46</sup> bahsedilmektedir. Yine tarihî verilere uymayacak şekilde Muâviye'nin Hz. Hüseyin'i ailesiyle birlikte Dımaşk'a götürerek vefatına kadar himayesinde tuttuğu anlatılmaktadır. Eserde Hz. Hasan'ın yönetimine değinilmediği gibi, Muâviye'nin yönetimi süre-

<sup>42</sup> İsferyâni, *Nûru'l-ayn* (Tunus), 3-4.

<sup>43</sup> İsfahânî, *Makâtil*, 109-110; Taberî, *Târîh*, 5/351, 383-384; Krş. Ebû Mihnef, *Maktel*, 27, 63.

<sup>44</sup> İsferyâni, *Nûru'l-ayn* (Tunus), 9-15.

<sup>45</sup> İsferyâni, *Nûru'l-ayn* (Tunus), 4-6.

<sup>46</sup> İsferyâni, *Nûru'l-ayn* (Tunus), 4.

since Hz. Hasan'dan bahsedilmeyerek, sürekli Hâşimoğulları'nın ileri geleni olarak Hz. Hüseyin zikrolunmaktadır.<sup>47</sup>

*Nûru'l-'ayn*'ı bilhassa Ali-Fâtıma evladına saygıda kusur etmeyen müslüman, adil ve dindar bir halife olarak ideal Muâviye portresine sahip Arapça maktel konumuna çıkararak özelliği, Muâviye'nin oğlu Yezîd'e vasiyetiyle ilgili kısmıdır. İslâm tarihi kaynaklarında da Muâviye'nin Yezîd'e vasiyeti konusundan bahsedilmekte, fakat bu vasiyet Yezîd'in veliahtlığına olduğu gibi hilâfetine de itiraz etme ihtimali yüksek olan sahabî çocuklarıyla ilgili siyasî içerikli öğütleri üzerine kurulmaktadır.<sup>48</sup> Eserde geçen şekliyle yoğun bir biçimde din dili kullanılarak oluşturulan Muâviye'nin vasiyeti ise siyasî ve dünyevî öğütlerden uzak olup, âhiret, mükâfat ve cezâ gibi uhrevî unsurlar içermektedir. Tebaayı üç kısma ayırarak baba, kardeş ve evlat muâmelesi göstermenin tavsiye edildiği giriş kısmı istisna edilirse<sup>49</sup>, vasiyetin Hz. Hüseyin ekseninde Hz. Peygamber ailesi üzerine kurgulandığı görülür: 1) Hz. Hüseyin'e, onun ailesine ve aşiretine karşı iyi davranmak; 2) Yönetimde olduğu sürece bütün konularda Hz. Hüseyin'e uymak; 3) Hz. Hüseyin ve ailesine, yakınlarına ve genel olarak Haşim oğullarına maddî destek göstermek. Muâviye, bu aileyi öfkelenmemek hususunda Yezîd'i uyarmakta, aksi halde kendisinin dünyada ve ahirette bu işin sorumluluğunu taşımayacağını, oğlunun ise cehennemde günahkarlarla birlikte olacağını bildirmektedir.<sup>50</sup> Ölüm anı yaklaşan Muâviye'nin kelimeyişehadet getirdiği, ruhunun alemlerin Rabbi'ne yükseldiği kaydedilmekte ve sonunda "Allahın rahmeti üzerine olsun, Amin!" dua ifadelerine yer verilmektedir.<sup>51</sup>

<sup>47</sup> İsferyâinî, *Nûru'l-'ayn* (Tunus), 5-7.

<sup>48</sup> Ebû Mihnef, *Maktel*, 12-13; Krş. Taberî, *Târîh*, 5/322-323.

<sup>49</sup> Eserde Muâviye'nin vasiyetiyle ilgili yer alan "insanları üç zümreye ayırarak büyüklere baba, küçüklere evlat, orta yaşlılara ise kardeş gibi muamele et" şeklindeki ifadeler (Bk. İsferyâinî, *Nûru'l-'ayn* (Tunus), 5-6) Câfer Sâdık'a isnat edilen *Misbâhu'ş-şerî'a* eserinde de rastlanmaktadır: "Sana, küçük yaşlı müslümanları evlat, orta yaşlı olanları kardeş ve büyük olanları da baba olarak görmeni tavsiye ediyorum. Evladına merhamet et, kardeşinle irtibat kur ve babana iyilikte bulun". Bk. Câfer Sâdık, *Misbâhu'ş-şerî'a* (Beyrut: Müessesetü'l-'alemî li'l-matbûât, 1980), 42.

<sup>50</sup> İsferyâinî, *Nûru'l-'ayn* (Tunus), 6.

<sup>51</sup> İsferyâinî, *Nûru'l-'ayn* (Tunus), 7; İslâm Tarihi Ansiklopedisi'nde "Ebû İshâk el-İsferyâinî'nin Eshâb-ı kirâmın faziletini anlattığı eser" olarak bahsedilen *Nûru'l-'ayn*'dan Muâviye'nin Yezîd'e vasiyetinin tam metnine yer verilmekte ve oğlunun kötü yönetiminden sorumlu olmadığı, bir baba olarak ona zamanında tavsiyede bulunduğu kanıtı olarak gösterilmektedir. Bk. İsmet Miroğlu vd., "Yezîd", *İslâm Tarihi Ansiklopedisi* (İstanbul: İhlas Matbaacılık, Gazetecilik ve Sağlık Hizmetleri, ts.), 10/163-164.

İçerik açısından *Nûru'l-'ayn*'ı diğer Arapça maktellerden farklı kılan en önemli hususlardan biri Hz. Hüseyin imajıdır. Klasik İslam tarihi kaynaklarında ortaya konulan<sup>52</sup>, Arapça maktellerde de geçerliliğini koruyan<sup>53</sup> Hz. Hüseyin tasavvuru, Yezid'in gerek veliahtlığına, gerekse halifeliğine karşı kesin muhalif tavrını ortaya koyan, kararlı ve mücadeleci bir karakter üzerine kurulmuştur. *Nûru'l-'ayn*'ın Hz. Hüseyin'i ise, halife Muâviye'nin himayesinde bir süre Hicaz'da, ardından Dımaşk'ta refah içinde yaşayan, Yezîd'in halifeliğine herhangi bir itirazı olmayan, Muâviye döneminden alışık olduğu maddî-manevî destekten yoksun bırakıldığı için üzülen, Hicaz'da halife olmak adına herhangi bir girişimde bulunmayan, gündüzleri oruçlu, geceleri namazlı geçiren, Harem'den ayrılmayan, gözüyaşlı, zühd ehli ve teslimiyetçi bir kişiliktir.

İslâm tarihi kaynaklarınca desteklenmeyen bu bilgilere göre, Muâviye'nin vefatının ardından kendisi ve ailesi için Yezîd'den gerekli ilgiyi görmemesi Hz. Hüseyin'i üzmüş, ağlayarak durumu – muhtemelen eserde Zeyneb bint Ali kastedilerek “kızkardeşi” olarak gösterilen, gerçekte kızı olan – Sükeyne'ye danışmış, onun tavsiyesiyle mektup yazarak Hicâz'a gitmek için Yezîd'den izin istemiştir. Mektubuna aşağılayıcı bir cevap alan Hz. Hüseyin ailesiyle birlikte Hicaz'a yerleşmek için Dımaşk'tan yola çıkmış, Medîne'de kardeşi Muhammed b. el-Hanefiyye'ye uğramıştır. İki kardeş arasındaki diyalog, Yezîd'in hilafetine karşı Hz. Hüseyin'in tavrını göstermesi açısından önemlidir. Yezîd'in ihmalkarlığından yakınan Hz. Hüseyin, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin “Hilafet bizim hakkımızdır, dilersek alır, dilersek terkederiz, fakat terketmemiz daha faydalıdır” şeklindeki tavsiyelerini haklı bulmuş,<sup>54</sup> yönetime karşı çıkacağına dair herhangi bir tavır ortaya koymamıştır. Kısa süre sonra Mekte'ye giden Hz. Hüseyin, halkın büyük coşkusuyla karşılanmıştır. “Mekke halifesi” Abdullah b. Zübeyr “Mekke halkını doyuracak kadar velîme” yaptırarak Hz. Hüseyin'in gelişini sevinçle karşılamıştır. İbn Zübeyr'in de Hz. Hüseyin'in hakkı olan yönetim konusunda dilerse kendisine yardım edeceğini bildirmesine rağmen, o, iktidâr arzusunda olmadığını, Mekke'de “bir gün aç, bir gün tok” olarak

<sup>52</sup> Yezîd'in veliahtlığına ve hilafetine karşı Hz. Hüseyin'in tavrı için bk. Azizova, *Kerbela Vak'ası*, 31-85; Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife*, 139-148, 191-265.

<sup>53</sup> Bk. Ebû Mihnef, *Maktel*, 5-149; Krş. Taberî, *Târîh*, 5/322-462; İsfahânî, *Makâtil*, 95-122; İbn Tâvûs, *el-Lühûf*, 96-176; Hillî, *Müsîr*, 23-76.

<sup>54</sup> İsfarayîni, *Nûru'l-'ayn* (Tunus), 8-9.

yaşayacağını belirtmiş, Abdullah böyle bir duruma düşmeyeceği hususunda kendisine güvence vererek bol ihsanda bulunmuştur.<sup>55</sup>

Hız. Hüseyin Mekke'deyken "babasının ve dedesinin hakkı olan hilafeti alması için bir sene boyunca Kufelilerin gönderdiği bine yakın mektubu, halifelğe gerek duymadığı, ölünceye kadar Mekke'de kalacağı, zulüm ve bozgunculuktan Allah'a sığındığına" dair sözlerle defalarca geri çevirmiştir.<sup>56</sup> Onu daveti kabul etmeye iten sebep, devamlı olarak Yezîd'in ve Ubeydullâh'ın zulmünden şikayette bulunan ve hilafete geçmesini talep eden Kûfelilerin, son mektuplarında kıyamette kendisinden davacı olacaklarını bildirmeleridir. Mektupta belirtilen kul hakkının çiğnenmesi ve dedesi Hz. Peygamber'in adına and verilmesinden derinden etkilenen Hz. Hüseyin, mektup yazarak amcasının oğlu Akîl'le Kûfelilere göndermiştir: "...Niyetim Allah'ın Kâbe'sinin komşusu olarak ölünceye kadar burada yaşamaktı. Fakat Yezid'in zulmünden şikayet ediyorsunuz. Kısa zamanda yanınıza geleceğim..."<sup>57</sup> Böylece, *Nûru'l-'ayn*'a göre Hz. Hüseyin'in Mekke'den Irak'a gitme nedeni gerek veliahtlığını, gerekse halifeliğini meşrû bulmadığı için Yezîd'e karşı siyâsî muhalefeti değil, zulme mâruz kalan Kûfelilerin kendisini uyardıkları kul hakkından korkması olmuştur.

652 | db

### 3. Nûru'l-'Ayn fi Meşhedî'l-Hüseyin'in Okunduğu Muhtemel Dinî Çevre

*Nûru'l-'ayn*'ın maktel özellikleri ve XIX. yüzyılda Mısır'da yazıldığı sonucuna götüren veriler birlikte değerlendirildiğinde, eserin okunduğu çevrenin nasıl bir İslam yorumuna sahip olduğu konusyla ilgili bazı mülâhazalar ileri sürülebilir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde fethedilen Mısır'da İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) Kâhire'ye yerleşmesi sonucunda 3./9. yüzyılın başlarından Şâfiîlik hâkim konuma gelmiştir. Fâtımî halifesi Muîz-Lidînellâh (953-975) döneminde, 969 yılında ele geçirilmesinin ardından bölgede yaklaşık iki asır Şî-İsmâîlî yönetim hakim olmuştur. Son Fâtımî hükümdarlarından Fâiz-Binasrillâh (549-555/1154-1164) döneminde Hz. Hüseyin'in Askalân'da gömüldüğüne inanılan başının Kahire'ye götürülerek defnolunmasıyla<sup>58</sup> Mescidü'l-İmâm Hüseyin veya Seyyidinâ Hüseyin

<sup>55</sup> İsferyini, *Nûru'l-'ayn* (Tunus), 9.

<sup>56</sup> İsferyini, *Nûru'l-'ayn* (Tunus), 11-12.

<sup>57</sup> İsferyini, *Nûru'l-'ayn* (Tunus), 12.

<sup>58</sup> Hz. Hüseyin'in başının gömüldüğüne inanılan yerlerle ilgili kaynakların değerlendirilmesi için bk. Azizova, *Kerbelâ Vak'ası*, 86-91; Khalid Sindawi, "The Head of Husayn Ibn 'Alî: Its Various Places of Burial and the Miracles that it Performed", *Holy Places in the Israeli-*

olarak adlandırılan cami çevresinde zamanla Meşhedü'l-Hüseyn kültü oluşmuştur. Fatimîler'in ardından yönetime gelen Eyyûbîler (1171-1252) döneminde inşa edilen İmâm Şâfiî türbesinin de sembolize ettiği gibi, Mısır Sünnî-Şâfiî kimliğine geri döndürülmüşse de, Fatimîler döneminden Hz. Hüseyin'in başının medfun bulunduğu inanan Meşhedü'l-Hüseyn kültünü/kültürünü miras almıştır. Şehadetinin hatırasına en kalabalık zamanını 10 Muharrem'de mâtem havasında yaşayan Kerbelâ'daki meşhedinden farklı olarak, Hz. Hüseyin'in Kahire'deki meşhedi en canlı dönemini onun 4 Şâban'daki mevlidi günü ve Mısır'ın yetmiş yakın sûfi tarikatının katılımıyla şölen havasında yaşayan önemli bir dinî merkez olarak günümüze gelmiştir.<sup>59</sup>

Mısır'ın yerli sûfi kıssaları arasında yayınlanan *Nûru'l-'ayn*'ın hangi tasavvuf çevrelerince okunduğunu sorusunun cevabı, eseri diğer Arapça maktellerden ayıran, yukarıda zikri geçen bazı önemli özelliklerinde aranabilir: 1) En faziletlilerinin Hz. Ebû Bekir olduğu, eleştiri ve tartışmaya kapalı sahabe kuşağının üstünlüğü; 2) Ehl-i Beyte' karşı düşkünlüğü özel olarak vurgulanan idealleştirilmiş bir Muâviye b. Ebû Süfyân imajı. Birinci özellik genel olarak Sünnî müslümanlar/sufî tarikatlar tarafından kabul görebileceği halde, Muâviye b. Ebû Süfyân'ı idealleştirici konumdan hareket eden tasavvuf çevresi daha sınırlıdır. Geleneksel olarak silsilesi Hz. Ali'ye ulaşan Alevî tarikatların Mısır'daki üstünlüğü dikkate alındığında<sup>60</sup>, en faziletli müslüman olarak Hz. Ebû Bekir ve ideal bir müslüman olarak Muâviye b. Ebû Süfyân imajını maktel türünde birleştirerek vurgulayacak en uygun sufi tarikatın, Alevî silsileye sahip olmakla birlikte, Sıddikî/Bekrî silsileyi ön plana çıkaran<sup>61</sup> ve İmam-ı Rabbânî

*Palestinian Conflict: Confrontation and Co-existence*, ed. Marshall J. Breger vd. (London: Routledge, 2009), 264-273; Daniella vd. Talmon-Heller, "Vicissitudes of a Holy Place: Construction, Destruction and Commemoration of Mashhad Husayn in Ascalon", *Der Islam* 93/1 (2016), 182-215.

<sup>59</sup> Kahire'deki Meşhedü'l-Hüseyn ve mevlid törenleriyle ilgili bk. Halvetî, *Nûru'l-'ayn*, 1b-15a; Joska Samuli Schielke, *The Perils of Joy: Contesting Mulid Festivals in Contemporary Egypt* (New York: Syracuse University Press, 2012), 150, 181-182; Anna Madoeuf, "Mulids of Cairo: Sufi Guilds, Popular Celebrations and the 'Roller-Coaster Landscape' of the Re-signified City", *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture and Urban Space in the New Globalized Middle East*, ed. Diane Singerman - Amar Paul (Kahire: Kahire Amerikan Üniversitesi Yayınları, 2006), 465-487; Talmon-Heller, "Vicissitudes", 193-194.

<sup>60</sup> Mısır'ın sûfi tarikatlarıyla ilgili bk. Ebû'l-Vefâ Taftazânî, "Mısır'da Sûfi Tarikatların Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumları", çev. Mustafa Aşkar, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1996), 535-552; Frederick De Jong, *Sufi Orders in Ottoman and Post-Ottoman Egypt and the Middle East: Collected Studies* (İstanbul: İsis yayıncılık, ts.).

<sup>61</sup> Tasavvuf tarikatlarının Aleviyye ve Bekriyye silsileleri için bk. John Spencer Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam* (Oxford: Oxford University Press, 1971), 261-263; Necdet Tosun,

Ahmed Sirhindî'den itibaren idealleştirilmiş Muaviye b. Ebû Süfyan tasavvurunu savunan<sup>62</sup> Müceddidiyye-Hâlidîyye olduğu düşünülebilir.

Alevî temayüllere karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Hâlidîyye, bu temayüllerin en az bulunduğu ve sahâbenin önemini kuvvetle vurgulayan bir tarikat olarak tanınmaktadır.<sup>63</sup> Nakşibendiyye'nin gelişiminde iki önemli figür olarak, Müceddidiyye ve Hâlidîyye'nin kurucuları Ahmed Sirhindî ve Hâlid Bağdâdî'nin içinde yaşadıkları toplumun Şîî kesimine karşı politik ve polemik olarak idealleştirilmiş Muâviye b. Ebû Süfyan tasavvuru geliştirdikleri bilinmektedir. Genellikle İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektûbât*'ında ortaya koyduğu<sup>64</sup> bu çizgiye sadık kalan Hâlidî şeyhleri, çoğu Alevî silsileye ait Mısır'ın tasavvuf çevrelerinde kendilerine yer edinebilmek, toplumla kaynaşmak ve yerli halkı cezbedebilmek için dinî ve kültürel şartlara uyum göstermek, dolayısıyla Kahire merkez olmakla bölgeye mal olmuş Meşhedü'l-Hüseyn kültürünü dikkate alarak yayılmak durumundaydı. Hâlidîliğin Mısır'daki gelişim süreciyle ilgili bilgiler bu kanaati desteklemektedir. Nakşîliğin Mısır'a girişi genellikle Ahmed ibn Muhammed Bennâ ed-Dimyâtî (ö. 1117/1705) ile başlatılmakla birlikte, kurumsallaşarak bölgede daha uzun maziye sahip diğer tarikatlar arasında kendine yer bulması Ziyâüddîn Hâlid el-Bagdâdî'nin (ö. 1242/1827) kurduğu Hâlidî koluna mensup şeyhlerin faaliyetinin sonucu XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşmiştir. Hâlidîliğin Mısır'da yayılmasında etkili olan şeyhler arasında XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin dinî-siyasî çevrelerinde etkin bir mutasavvıf olan Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî (1813-1893) ve halifelerinin önemli rolü bulunmaktadır. Gümüşhânevî'nin halifesi Ahmed (Mehmed) Âşık Efendi (ö. 1883) için Osmanlı Devleti'nin Mısır valisi Abbas Hilmi'nin (1813-1854) 1851 yılında Kahire'de yaptırdığı tekke, gerek merkezî yönetimle Halidî mensupları arasındaki ilişkiyi, gerekse tarikatın bölgede kurumsallaşmasını göstermesi açısından önemli bir gelişmeydi.<sup>65</sup>

"Silsile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/207.

<sup>62</sup> Hamid Algar, "Mektûbât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/12.

<sup>63</sup> Süleyman Uludağ, "Hâlidîyye/Anadolu'da Hâlidîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/298.

<sup>64</sup> Ahmed Sirhindî İmâm Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Abdülkadir Akçiçek (İstanbul: Dergah ofset, 1998), 2/117-124.

<sup>65</sup> Nakşibendiliğin Mısır'da gelişimiyle ilgili bk. Itzhak Weismann, *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition* (London: Routledge, 2007), 98-101;



Kâhire'deki diğer tasavvuf tarikatları gibi, Hâlidî mensupları açısından da Meşhedü'l-Hüseyn'in büyük önem arzettiği, bizzat Gümüşhânevî'nin Mısır'daki faaliyetlerinden de anlaşılmaktadır. 1870'lerin sonunda Mısır'da bulunduğu sürece Ezher Camii'yle birlikte Seyyidinâ Hüseyin Camii'nde de çok sayıda talebeye ders okutan Gümüşhânevî'nin,<sup>66</sup> Mısır'daki en etkili halifelerinden Şeyh Cevdet (Cûde) İbrahim'e (ö. 1932) hilafet vermesiyle ilgili hikaye de Meşhedü'l-Hüseyn'in tarikat mensuplarınca yerine işaret etmesi açısından önemlidir. Bu buluşma hikayesine göre, Hz. Peygamber'i rüyasında gören Gümüşhânevî Mısır'a giderek Şeyh Cevdet'e tarikatı telkin etme emrini alır, diğer taraftan Şeyh Cevdet de rüyasında gördüğü üzere Resûlullâh'tan nebevî mirasın bulunduğu Kahire'deki İmam Hüseyin Camii'ne gidip Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî'den Nakşibendî tarikatına intisap etmesi emrini alır, böylece Meşhedü'l-Hüseyn iki şeyhin görüştüğü mekan olur.<sup>67</sup> Kahire'de Hâlidîliği devam ettiren Cevdet İbrahim'in devamcıları günümüzde de her hicrî ayın ilk Salı günü Seyyidinâ Hüseyin Camii'nde akşam namazının ardından Hatm-i Nakşibendî icra etmekte, ardından Camii'nin arkasında bulunan tarikat merkezinde ilim sohbetleri düzenlemekte, böylece Kâhire'deki pekçok sûfi tarikatı gibi Meşhedü'l-Hüseyn çevresindeki faaliyetlerini sürdürmektedirler.<sup>68</sup>

db | 655

Bütün bunlar dikkate alındığında, XIX. yüzyıl Mısır'da Müceddidî-Halidî yorumlu bir *Maktelü'l-Hüseyn* üretilmiş olmasının muhtemel nedenlerine farklı açılardan bakılabilir. Hâlidîliğe açısından bakıldığında, Mısır'a dışarıdan henüz gelmiş ve kendine taraftar bulmak isteyen bir tarikatın, yerel sûfi tarikatlar arasında da önemli rolü bulunan Meşhedü'l-Hüseyn kültürünü dikkate alması doğal görülebilir. Öte yandan dönemin dinî-siyasî şartları açısından bakıldığında Osmanlı resmi politikasınca da böyle bir maktel metninin okutulmasının desteklenmesi beklenebilir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İslam dünyasının büyük bir kısmında tecdid faaliyetleri çerçevesinde başlatılan, dine hurafe ve yanlış anlayışlar getirdiği, müslümanların gerilemesine neden olduğu düşüncesiyle tasavvuf ve

De Jong, *Sufi Orders*, 123-126; Michael Winter, "Egyptian and Syrian Sufis Viewing Ottoman Turkish Sufism: Similarities, Differences, and Interactions", *The Ottoman Middle East: studies in honor of Amnon Cohen*, ed. Eyal Ginio vd. (Leiden: E.J.Brill, 2014), 100-102.

<sup>66</sup> İrfan Gündüz, "Gümüşhânevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/276.

<sup>67</sup> Ahmed el-Bedevî Cûde el-Mehdi, "Mısır'da Nakşibendilik", ed. Hür Mahmut Yücer, *Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu: İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür* (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2014), 480-481.

<sup>68</sup> Cûde el-Mehdi, "Mısır'da Nakşibendilik", 482.

tarikatlara da karşı çıkan, temsilcileri Selefîlik'le ilişkilendirilen fikri arayışların bu duruma etkisi olabilir.<sup>69</sup> Bir düşünce akımı olmanın ötesinde, Osmanlı topraklarında XIX. yüzyılın başlarından itibaren siyasî yönetime karşı yükselen, başta Şîî'lerce mukaddes sayılan dinî merkezler olmak üzere, ziyaret yerlerini hedef alan Vehhâbî tehdidi de *Nûru'l-ayn*'ın adaptasyon ve yayılma sürecinde etkili olmuş olabilir. Nitekim 1801 yılında Kerbelâ'ya gerçekleştirilen baskınlarla yükselişe geçen,<sup>70</sup> kısa sürede Hicaz'ı ele geçiren siyasî hedefli Vehhâbî hareketinin ilk dalgası, Mısır valiliği döneminde Mehmed Ali Paşa'nın komutasındaki ordu tarafından 1811-1818 senelerinde durdurulmuştur. XIX. yüzyılın başlarında Bağdat merkez olmak üzere Irak'ta da Osmanlı Devleti için siyasî açıdan tehlikeli bu harekate karşı yönetimce desteklenen Nakşibendî tarikatı şeyhlerince mücadele edildiği bilinmektedir.<sup>71</sup> Böylece, *Nûru'l-ayn fi meşhedî'l-Hüseyn* XIX. yüzyılın politik şartları içerisinde Osmanlı yönetimindeki Arap topraklarında Selefî-Vehhâbî etkisini azaltmak veya ona karşı reaksiyon olarak, XIV. yüzyıldan Anadolu'da Hanefî-Maturîdî kültür çevresinde var olduğu bilinen ve Ahmet Yaşar Ocak'ın ifadeyle Şünnîliğin Türk yorumunda bir geleneğe dönüşmüş *Maktel-i Hüseyin*'in<sup>72</sup> Şâfiî-Eş'arî-Arap kültür çevresindeki bir karşılığı olarak görülebilir.

656 | db

*Nûru'l-ayn*'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tasavvufî yönden Müceddidî-Halidî – aynı zamanda amelî-itikadî açıdan Şâfiî-Eş'arî – çevrelerde okunduğuna dair kanaatimizi destekleyen bir kanıt, XX. yüzyılın başlarında Kumuk Türkçesi'yle yayınlanmış

<sup>69</sup> Nitekim Hâlidiliğin Mısır'daki en önemli şeyhlerinden Şeyh Muhammed Emîn el-Kürdî (ö. 1914) tasavvufa karşı düşmanca tavrılarıyla tanınan Selefîler'in muhalefetine rağmen tarikatı yayma adına başarılı çalışmalar yapmıştır. Bk. Hamid Algar, "Kürdî, Muhammed Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/564; Hamid Algar, "Hâlidîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/296.

<sup>70</sup> Geniş bilgi için bk. İsmail Safa Üstün, "The Ottoman Dilemma in Handling the Shi'i Challenge in Nineteenth-Century Iraq", *Division and Ecumenism in Islam: The Sunna and Shi'a in History*, ed. Ofra Bengio - Meir Litvak (New York: Palgrave-McMillan, 2011), 87-90; Meir Litvak, "Encounters between Shi'i and Sunni 'Ulama' in Ottoman Iraq", *Division and Ecumenism in Islam: The Sunna and Shi'a in History*, ed. Ofra Bengio - Meir Litvak (New York: Palgrave-McMillan, 2011), 74-77; Meir Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth-Century Iraq: The 'Ulama' of Najaf and Karbala* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 121-123.

<sup>71</sup> Weismann, *The Naqshbandiyya*, 88, 95-96.

<sup>72</sup> Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye Tarihinde İslâm'ın Diğer Yönü: Anadolu'da Şîik Unsurları Yeniden Düşünmek ve İsmailî Etkisi Hakkında Bazı Yorumlar", çev. İlknur Güzel, *Kemal Karpat'a Armağan: Karpat Koca Bir Çınar*, ed. Kaan Durukan vd. (İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2014), 21-22.

*Hüseyinni Kitabı* isimli makteldir. Eser, Has Muhammed Şîrvânî (ö. 1857 [?]), Molla Muhammed Yerağî (ö. 1838) ve Cemâleddin Gazikumukî (ö. 1869) gibi Hâlidî şeyhlerin ve “Gazavât”/“Mürîdizm” hareketinin liderleri olan Gimrili İmam Gazi Muhammed (ö. 1869) ve İmâm Şâmil (ö. 1871) gibi devamcılarının dinî-siyasî arenada ön planda oldukları Kuzey Kafkasya’da<sup>73</sup> kaleme alınmıştır. Mesnevî tarzında manzum bir maktel olarak yazılmış *Hüseyinni Kitabı*<sup>74</sup> tespit edebildiğimiz kadarıyla, içerik bakımından *Nûru’l-‘ayn’a* (ve devamı olarak *Kurretü’l-‘ayn’a*) en yakın makteldir. Eserin müellifi Kuzey Kafkasya’nın Buynaksk şehrine bağlı Erpeli köyünden olan Şafîi<sup>75</sup> din adamı Kadı Şihammât Baybolatoğlu’dur (ö. 1336/1918). Baybolatoğlu Osmanlı’ya mühaceret eden Erpelili Hâlidî şeyhi Mûsâ Kâzım Dağıştânî’nin (ö. 1332/1914) öğrencisi olmuş, günümüzde de mezarı halk tarafından ziyaret edilen âbid bir din alimi olarak tanınmıştır.<sup>76</sup> Araştırmanın sınırları dışına çıkacağı için fazla detaya girmeden burada sadece iki eser arasındaki benzerliğe dikkat çekelecektir.

*Hüseyinni Kitabı*’nda genel olarak Kerbelâ’ya kadarki gelişmelerin tarih dışı olay kurgusu ve pekçok detay, tespit edebildiğimiz kadarıyla Arapça, aynı zamanda Türkçe makteller arasında sadece *Nûru’l-‘ayn’a* özgü çizgi üzerinden anlatılmaktadır. Muâviye b. Ebû Süfyân’ın Resûlullâh’ın ailesine karşı münasebeti ve bu hususta Yezîd’e vasiyeti;<sup>77</sup> Yezîd-Hz. Hüseyin ilişkisi,<sup>78</sup> Hz. Hüseyin’in Hicaz’a giderek münzevî bir hayat geçirmesi<sup>79</sup> ve Kûfelilerin kul hakkıyla uyarması nedeniyle davete icabet etmesi<sup>80</sup> gibi diğer maktellerde rastlanmayan, gerçek dışı bir olay kurgusu iki eserde de paralellik arz etmektedir. *Nûru’l-‘ayn*’ı gerek yazma nüshalarında,

<sup>73</sup> Weismann, *The Naqshbandiyya*, 105-109; Zafer Erginli - İbrahim Erol, “İsmâil Sirâceddin-i Şîrvânî-i Kürdemiri ve Kafkaslarda Nakşibendiyye-i Hâlidîyye Kolları”, *Usûl: İslam Araştırmaları* 33 (2020), 131-159.

<sup>74</sup> Eserin içeriğiyle ilgili bk. Hakan Akça, *Kumuk Türkçesiyle Bir Kerbelâ Mersiyesi Kurubü’l-Bela: İnceleme-Metin-Gramatikal İndeks* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 12-18; Hakan Akça, “Kumuk Türkçesiyle Yazılmış Bir Kerbelâ Mersiyesi: ‘Kurubü’l-belâ’”, *Millî Folklor* 18/69 (2006), 28-37.

<sup>75</sup> Müellif maktelinde Hz. Muhammed’in Ehl-i Beyt’ini sevmenin öneminden bahsederken, bu konunun “Bizim İmâm Şâfiî çok ulu imamımız” diye bahsettiği kendi mezhep imamınca da desteklediğini kaydetmektedir. Bk. Şihammât Kadı Baybolatoğlu, *Hüseyinni Kitabı* (Timurhan Şûrâ, 1329/1911), 134.

<sup>76</sup> Abdul Ali Aliyev, *Dağıstan’da Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Dinler Tarihi Araştırması* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 76-77.

<sup>77</sup> Baybolatoğlu, *Hüseyinni Kitabı*, 6-7; İsferyânî, *Nûru’l-‘ayn* (Tunus), 2-6.

<sup>78</sup> Baybolatoğlu, *Hüseyinni Kitabı*, 8; İsferyânî, *Nûru’l-‘ayn* (Tunus), 7-9.

<sup>79</sup> Baybolatoğlu, *Hüseyinni Kitabı*, 9; İsferyânî, *Nûru’l-‘ayn* (Tunus), 10.

<sup>80</sup> Baybolatoğlu, *Hüseyinni Kitabı*, 10-11; İsferyânî, *Nûru’l-‘ayn* (Tunus), 11-14.

gerekse baskılarında tâkip eden, Abdullah b. Muhammed isimli yazara ait olduğu iddia edilen *Kurretü'l-‘ayn* isimli Muhtâr’ın intikamı kısmının, *Hüseyinni Kitabı*’nda özel bir bölüm olarak genişçe ele alınması da<sup>81</sup> iki eser arasındaki önemli benzerliklerdendir. İki eser arasındaki paralellik *Hüseyinni Kitabı*’nın müstakil bir eser olmaktan ziyâde, *Nûru’l-‘ayn*’ın Kumuk Türkçesi’ne manzûm çevirisi olduğunu göstermektedir. Ebû Süfyân Akayev’in öncülüğünde Kuzey Kafkasya’da Kumukça yayın faaliyetinin henüz başladığı 1900’lü yılların başlarında<sup>82</sup> *Hüseyinni Kitabı*’nın kısa aralarla üç defa yayınlanması, XIX. yüzyılın sonunda kısa sürede Mısır’da defalarca yayınlanmış *Nûru’l-‘ayn* gibi kendine özgü bir içeriği bulunan bu maketlin de bölgenin fikhî-itikâdî açıdan Şâfiî-Eş‘arî, tasavvufî yönden Müceddidî-Halidî okuyucu kitlesi arasında kabul gördüğünü düşündürmektedir.

### Sonuç

658 | db

Yazma ve matbû nüshaları, maktel eserleri arasında kendine özgü yönleri ve okunduğu muhtemel çevreyle ilgili bazı tespitlerden hareketle Şâfiî-Eş‘arî alimi İsferyâinî tarafından yazıldığı ileri sürülen *Nûru’l-‘ayn*’ın yazılma süreciyle ilgili aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Biyografik ve bibliyografik kaynaklardaki verilere göre, *Nûru’l-‘ayn*’ın İsferyâinî’ye nisbet edilmesinin literatüre yansması XIX. yüzyılın son çeyreğinden çok önceye gitmemektedir. Yûsuf İlyân Serkis, Ferdinand Wüstenfeld, Carl Brockelmann gibi müellifler *Nûru’l-‘ayn*’ın matbû nüshalarından bahsetmekte, sadece Edward Browne 1289/1872-73 tarihli Cambridge yazmasını zikretmektedir. Halen bu yazma nüshanın eserin bilinen tek yazma nüshası olduğu söylenebilir. Nitekim eserin dünya kütüphanelerinde tespit edilebilen 1296/1879 tarihli diğer üç yazma nüshası Kâhire’de Kesteliyye Matbaası’nda yayınlanmış nüshasından istinsah edilmiştir. Eserin

<sup>81</sup> Baybolatoglu, *Hüseyinni Kitabı*, 138-169; İsferyâinî, *Nûru’l-‘ayn* (Tunus), 85-112.

<sup>82</sup> Abdul-Kadyr İsupovich Abdullatipov, “Shikhammat Kadi Baïbulatov iz Ėrpeli”, *Sufizm na Kavkaze: Sbornik stateĭ* (Makhachkala: Tsentr iranistiki fakul’teta vostokovedkniĭa DGU, 2009), 27-40; Gasan Orazhev, “Istochniki Dliĭ Izucheniiĭa Istoricheskoiĭ Dialektologii Kumykskogo Īazyka i Istorii Kumykskoiĭ Literatury”, *Rukopisnaiĭa I Pechatnaiĭa Kniga V Dagestane: Sbornik stateĭ* (Makhachkala: Dagestanskiĭ Nauchnyiĭ Tsentr AN SSSR Institut Istorii, Īazyka i Literatury im, G. Tsadasy, 1991), 72-73; Gasan Orazhev, “Araboĭazychnye Proizvedeniĭa v Tvorchestve Abusufĭĭana Akaeva”, *Istoriiĭa, Arkheologiiĭa i Ėtnografiĭa Kavkaza* 14/4 (2018), 53-62.

kütüphane kataloglarından tespit edilebilen en erken baskısı bahsi geçen 1291/1874 tarihli Kesteliyye baskısıdır. Böylece, eserin bilinen tek yazma nüshasıyla matbû nüshası arasında çok kısa bir zaman olduğu anlaşılmaktadır.

*Nûru'l-'ayn*'in biyografik ve bibliyografik kaynaklarda zikrolunduğu dönem, mevcut yazma nüshası ve tespit edilebilen en erken baskısı arasında çok kısa denebilecek süre bulunması, eserin yazılmasının XIX. yüzyılın son çeyreğinden çok önceye gitmediğini, kısa süre sonra Kahire'de birkaç baskısı yapılarak bazı çevrelerce okunduğunu göstermektedir. Böylece, literatüre geçme, yazma ve matbu nüshalarıyla ilgili veriler *Nûru'l-'ayn*'in - ve yazma/matbu nüshalarda devamı olarak görülen *Kurretü'l-'ayn*'in - XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük oranda içerik olarak Ebû Mihnef'in olduğu ileri sürülen maktel ve "sa'r" (intikam) konulu iki eserden adapte edildiği sonucuna götürmektedir. İsimlendirme olarak da *Nûru'l-'ayn* ve *Kurretü'l-'ayn*'in daha önce yazılmış eserlerden - Mısır'ın Halvetî şeyhlerinden Abdülfettâh b. Ebû Bekr eş-Şâfi'î el-Halvetî'nin ve Ali b. Hasan b. Şeyh Mûsâ el-Merevî'nin benzer isimli eserlerinden adapte edildiği söylenebilir.

Arapça bir maktel olarak *Nûru'l-'ayn*'da iktidâr hususundaki görüşlerine göre Hz. Hüseyin ve Muâviye b. Ebû Süfyân klasik İslam tarihi kaynaklarındaki bilgilerle örtüşmeyecek kadar farklı özelliklerle takdim olunmaktadır. Gerek Hz. Peygamber'in soyuna düşkün Muâviye b. Ebû Süfyân, gerekse Mekke'de zühd hayatı yaşama-ya üstünlük veren, sadece yönetiminden halkın rahatsız olduğu Yezîd'in suçundan sorumlu tutulmaktan sakındığı için Kûfelilerin davetine icabet eden Hz. Hüseyin yönetim konusunda herhangi bir iddiada bulunmayan pasif bir kişiliktir. Benzer bir şekilde Abdullah b. Zübeyr de Hz. Hüseyin'e yaklaşımı açısından klasik İslam tarihi kaynaklarındaki çizgilerin dışında tasvir olunmakta, Hz. Hüseyin Hicaz'da bulunduğu sürece hilafet şansının düşük olduğunu düşünen İbn Zübeyr'in yerine, Hz. Hüseyin'e Mekke'de halifeliği öneren, Kûfe'ye gitmekten vazgeçiremeyince ağlayan "Mekke halifesi" imajı çizilmektedir.

Mısır'ın yerel sûfi kıssaları arasında yayınlanan *Nûru'l-'ayn*'in okunabileceği tasavvuf çevresinin belirlenmesinde eserin maktel özellikleri ve yerel sûfi tarikatların yapısı önem arz etmektedir. Geleneksel olarak silsilesi Hz. Ali'ye ulaşan Turuk-ı Aliyye'nin Mısır'daki üstünlüğü dikkate alındığında, en faziletli müslüman olarak

Hız. Ebû Bekir ve ideal bir müslüman olarak Muâviye b. Ebû Süfyân imajını maktel türünde birleştirerek vurgulayacak en uygun sufi tarikatın, Alevî silsileye sahip olmakla birlikte, Sıddıkî/Bekrî silsileyi ön plana çıkaran ve İmâm-ı Rabbânî Sirhindî'den itibaren idealleştirilmiş Muaviye b. Ebû Süfyan tasavvurunu savunan Müceddidiyye-Hâlidîyye olduğu söylenebilir.

Mısır'a dışarıdan henüz gelmiş ve yerel sûfi tarikatlar arasında kendine taraftar bulmak isteyen Hâlidîyye'nin Meşhedü'l-Hüseyn kültü eksenindeki gelişim süreci ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu dinî-siyasî şartlar açısından XIX. yüzyılda Mısır'da Müceddidî-Halidî yorumlu bir *Maktelü'l-Hüseyn* üretilmiş olması muhtemeldir. *Nûru'l-'ayn*, Osmanlı yönetimindeki Arap topraklarında Selefî-Vehhâbî etkisini azaltmak veya ona karşı reaksiyon olması amacıyla Anadolu'da asırlardır var olduğu bilinen *Maktel-i Hüseyin* yazımının Şâfiî-Eş'arî-Hâlidî kültür çevresindeki Arapça karşılığı olarak görülebilir. Hâlidî şeyhlerinin dinî ve politik açıdan aktif olduğu bir diğer bölge olan Kuzey Kafkasya'da XX. yüzyılın başlarında Şihammât Kadı Baybolatoğlu tarafından Kumuk Türkçesi'nde yazılmış *Hüseyni Kitabı* isimli manzum maktel, bu mülâhazayı desteklemektedir. Şâfiî-Eş'arî-Hâlidî geleneğe mensup Baybolatoğlu'nun bu makteli, Kerbelâ'ya kadarki gelişmelerin tarih dışı olay kurgusu, tarihî şahsiyetlerle ilgili yaklaşım açısından, tespit edebildiğimiz kadarıyla *Nûru'l-'ayn*'a en yakın maktel, hatta onun Kumuk Türkçesi'ne manzum tercümesi sayılabilir. Kuzey Kafkasya'da Kumukça yayın faaliyetinin henüz başladığı 1900'lü yılların başlarında *Hüseyni Kitabı*'nın kısa aralarla üç defa yayınlanması, XIX. yüzyılın sonunda kısa sürede Mısır'da defalarca yayınlanmış *Nûru'l-'ayn fî meşhedü'l-Hüseyn* gibi sıradışı bir içeriği bulunan bu maktelin de bölgenin fikhî-itikâdî açıdan Şâfiî-Eş'arî, tasavvufî yönden Müceddidî-Halidî okuyucu kitlesine hitap ettiğini düşündürmektedir.

Sonuç olarak, *Nûru'l-'ayn*'ın Müttekaddimûn dönemi Şâfiî-Eş'arî alimi Ebû İshâk el-İsferâyinî tarafından V./XI. yüzyılda Horasan bölgesinde yazılmış bir maktel değil, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kahire'de Meşhedü'l-Hüseyn eksenli Şâfiî-Eş'arî-Hâlidî kültür çevresinde Ebû Mihnef'in olduğu ileri sürülen maktelden uyarlanmış bir eser olduğu söylenebilir. Ebû İshâk el-İsferâyinî'nin müellif olarak kaydedilmesiyle, bahsi geçen maktelin bölgenin Şâfiî-Eş'arî müslümanları arasında popülerlik kazanması amaçlanabilir. Öte yandan Hız. Hüseyin'in Kâhire'deki meşhedinin önemini vurgulayan bu eser, aynı zamanda İslâm dünyasında Hız. Hüseyin'le ilgili Kerbelâ-Âşûrâ-

Maktel eksenli bir kültür çevresine paralel olarak Kâhire-Mevlid-Meşhed merkezli bir kültür çevresinin de mevcudiyetinin göstericisi olarak yorumlanabilir.

### KAYNAKÇA

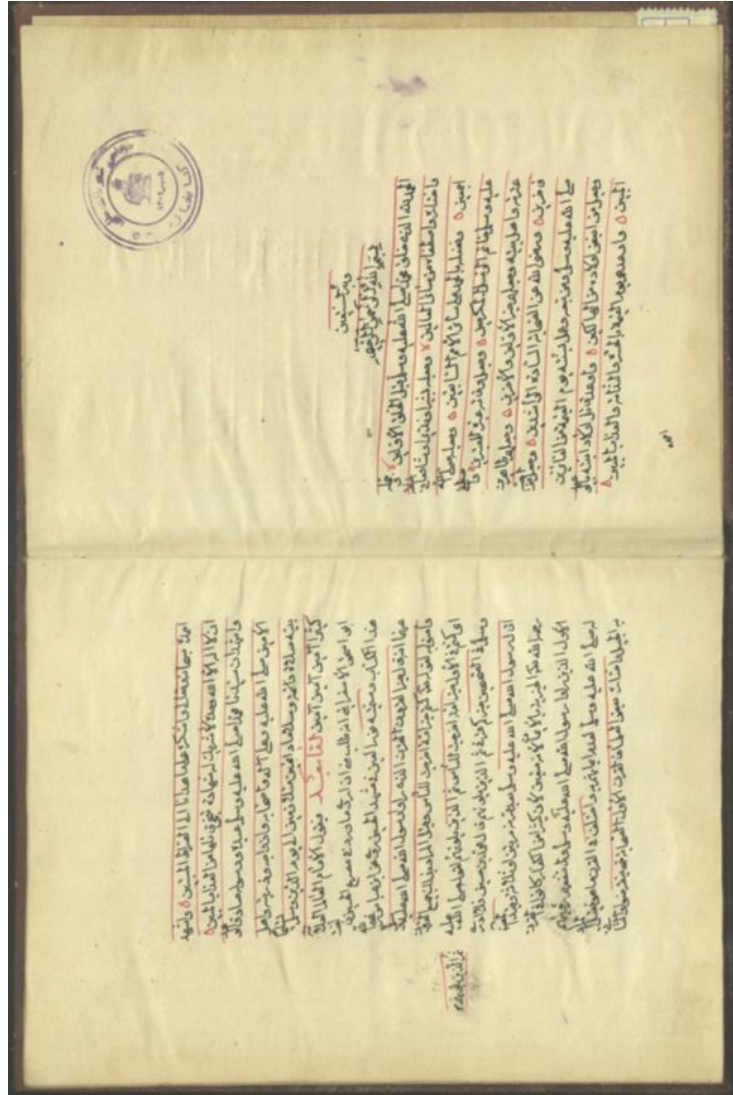
- Abdullah b. Muhammed. *Kurretü'l-'ayn fi ahzi se'ri'l-Hüseyn*. Tunus: Matba'atü'l-Menâr, 1960.
- Abdullatipov, Abdul-Kadyr İsupovich. "Shikhammat Kadi Baibulatov iz Ėrpeli". *Sufizm na Kavkaze: Sbornik stateĭ*. 27-40. Makhachkala: Tsentr iranistiki fakul'teta vostokoved-kniĭa DGU, 2009.
- Ahlwardt, Wilhelm. *Die Handschriften – verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin: verzeichniss der Arabischen handschriften*. 1-10 Cilt. Berlin: A.W. Schade's Buchdruckerei, 1887-1899.
- Akça, Hakan. "Kumuk Türkçesiye Yazılmış Bir Kerbelâ Mersiyesi: 'Kurübü'l-belâ'". *Milli Folklor* 18/69 (2006), 28-37.
- Akça, Hakan. *Kumuk Türkçesiyle Bir Kerbela Mersiyesi Kurubü'l-Bela: İnceleme-Metin-Gramatikal İndeks*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Algar, Hamid. "Hâlidiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Algar, Hamid. "Kürdî, Muhammed Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/564-565. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Algar, Hamid. "Mektûbât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/11-12. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aliyev, Abdul Ali. *Dağıstan'da Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Dinler Tarihi Araştırması*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Ayğın, Fadıl. *Muhammed b. Ca'fer es-Sanhaci'nin "Şehru Akideti Ebî İshak el-İsferayini" Adlı Eserine Göre Ebu İshak el-İsferayini'nin Kelamî Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Azizova, Elnura. "Ebü Mihnef'ten Ebü İshâk el-İsferâyini'ye Arapça Bir Maktelin Anatomisi: Nûru'l-Ayn fi Meşhedî'l-Hüseyn Üzerine Bazı Tespitler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 315-341. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.769861>
- Azizova, Elnure. *Kerbela Vak'ası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-'arîfin*. ed. Kılıslı Rıfat Bilge - İbnülemin Mahmud Kemal İnal. 1-2 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951-1955.
- Baybolatoglu, Şihammât Kadı. *Hüseynîni Kitabı*. Timurhan Şürâ, y.y., 1329/1911.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*. 1-3 Cilt. Leiden: E.J.Brill, 1937-1942.
- Browne, Edward G. *Descriptive Catalogue of the Oriental MSS*. Cambridge: the University Press, 1932.
- Câfer Sâdik. *Misbâhu's-şeri'a*. Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbûât, 1980.
- Cüde el-Mehdi, Ahmed el-Bedevî. "Mısır'da Nakşibendîlik". *Doğumunun 200. Yılı Hattarasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu: İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür*. ed. Hür Mahmut Yücer. 482-485. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2014.
- De Jong, Frederick. *Sufi Orders in Ottoman and Post-Ottoman Egypt and the Middle East: Collected Studies*. İstanbul: İsis yayıncılık, ts.
- Ebü Mihnef, Lût b. Yahyâ. *Kitâb Hikâyeti'l-Muhtâr fi ahzi's-se'r*. Beyrut: Müessesetü'l-a'lemyyi lilmatbû'ât, 1414/1993.
- Ebü Mihnef, Lût b. Yahyâ. *Maktelü'l-Hüseyn ve masra'u ehli beytihi ve ashâbihi fi Kerbelâ*. Kum: Menşûrât-ı Rızâ, 1391.
- Erginli, Zafer - Erol, İbrahim. "İsmâil Sirâceddin-i Şirvânî-i Kürdemiri ve Kafkaslarda Nakşibendiyye-i Hâlidiyye Kolları". *Usûl: İslam Araştırmaları* 33 (2020), 131-159.
- Gündüz, İrfan. "Gümüşhânevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Günther, Sebastian. "Maqatil Literature in Medieval Islam". *Journal of Arabic Literature* 25 (1994), 192-212.
- Halvetî, Şeyh Abdülfettâh b. Ebû Bekr er-Ressâm eş-Şâfi'î. *Nûru'l-'ayn fî zikri meşhedî'l-Hüseyn*. Riyad: Mektebetü'l-melik su'ûd, 3068, 14.
- Hayrî, Abdülcevâd. *el-Kıyasu's-ş'a'bî: el-Kıyasu's-süfiyye*. Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel, 2010.
- Hillî, İbn Nemâ. *Müsîrû'l-ehzân va münîrû sübüli'l-eşcân*. Kum: Matba'atü'l-Emîr, 1406.
- İbn Tâvûs, Ali b. Mûsâ. *el-Lühûf fî katle't-tüfüf*. Beyrut: Müessesetü'l-'ilmiyyi li'l-matbû'ât, 1414/1993.
- İmâm Rabbânî, Ahmed Sirhindî. *Mektûbât-ı Rabbânî*. çev. Abdülkadir Akçiçek. 1-3 Cilt. İstanbul: Dergah ofset, 1998.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec. *Makâtülü't-Tâlibiyyîn*. ed. es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1946.
- İsferâyînî, Ebü İshâk. *Nûru'l-'ayn fî meşhedî'l-Hüseyn*. Tunus: Matba'atü'l-Menâr, 1960.
- İsferâyînî, Ebü İshâk. *Nûru'l-'ayn fî meşhedî'l-Hüseyn*. Tahran: İdare-i Mahtutat, 32888, 1a-80b.
- İsferâyînî, Ebü İshâk. *Nûru'l-'ayn fî meşhedî'l-Hüseyn*. Tahran: Ketabhâne-i Meclis-i Şûrâ İslâmî, 5985, 1a-80b.
- İsferâyînî, Ebü İshâk. *Nûru'l-'ayn fî meşhedî'l-Hüseyn*. Tahran: Ketabhâne-i Meclis-i Şûrâ İslâmî, 12844, 1a-80b.
- İsferâyînî, Ebü İshâk. *Nûru'l-'ayn fî meşhedî'l-Hüseyn*. Kahire: Mektebetü'l-cumhûriyyeti'l-'arabiyye, ts.
- Kanazi, George. "The Massacre of al-Ḥusayn b. 'Alî: Between History and Folklore". *Studies in Canonical and Popular Arabic Literature*. ed. Shimon Ballas - Reuven Snir. 23-36. Toronto: York Press, 1998.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.
- Litvak, Meir. "Encounters between Shi'i and Sunni 'Ulama' in Ottoman Iraq". *Division and Ecumenism in Islam: The Sunna and Shi'a in History*. ed. Ofra Bengio - Meir Litvak. 69-86. New York: Palgrave-McMillan, 2011.
- Litvak, Meir. *Shi'i Scholars of Nineteenth-Century Iraq: The 'Ulama' of Najaf and Karbala'*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Madoeuf, Anna. "Mulids of Cairo: Sufi Guilds, Popular Celebrations and the 'Roller-Coaster Landscape' of the Resignified City". *Cairo Cosmopolitan: Politics, Culture and Urban Space in the New Globalized Middle East*. ed. Diane Singerman - Amar Paul. 465-487. Kahire: Kahire Amerikan Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Merevî, Ali b. Hasan b. Şeyh Musa. *Kurretü'l-'ayn fî şerhi se'ri'l-Hüseyn*. Berlin: Staatsbibliothek, Petermann, 631, 1a-96b.
- Miroğlu, İsmet vd. "Yezîd". *İslâm Tarihi Ansiklopedisi*. 163-165. İstanbul: İhlas Matbaacılık, Gazetecilik ve Sağlık Hizmetleri, ts.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Türkiye Tarihinde İslâm'ın Diğer Yönü: Anadolu'da Şiilik Unsurunu Yeniden Düşünmek ve İsmaili Etkisi Hakkında Bazı Yorumlar". *Kemal Karpat'a Armağan: Karpat Koca Bir Çınar*. ed. Kaan Durukan vd. çev. İlknur Güzel. 15-33. İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2014.
- Orazaev, Gasan. "Araboîazychnye Proizvedeniâ v Tvorchestve Abusufiâna Akaeva". *Istoriâ, Arkheologiâ i Etnografiâ Kavkaza* 14/4 (2018), 53-62.
- Orazaev, Gasan. "Istochniki Dliâ Izucheniâ Istoricheskoi Dialektologii Kumykskogo İazyka i Istorii Kumykskoi Literatury". *Rukopisnaiâ I Pechatnaiâ Kniga V Dagestane: Sbornik statei*. 71-86. Makhachkala: Dagestanski Nauchnyi Tsentr AN SSSR Institut Istorii, İazyka i Literatury im, G. Tsadasy, 1991.
- Schielke, Joska Samuli. *The Perils of Joy: Contesting Mulid Festivals in Contemporary Egypt*. New York: Syracuse University Press, 2012.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ. *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arreb*. 1-2 Cilt. Kahire: Matba'atu Serkîs, 1346/1928.
- Sindawi, Khalid. "The Head of Ḥusayn Ibn 'Alî: Its Various Places of Burial and the Miracles that it Performed". *Holy Places in the Israeli-Palestinian Conflict: Confrontation and Co-existence*. ed. Marshall J. Breger vd. 264-273. London: Routledge, 2009.

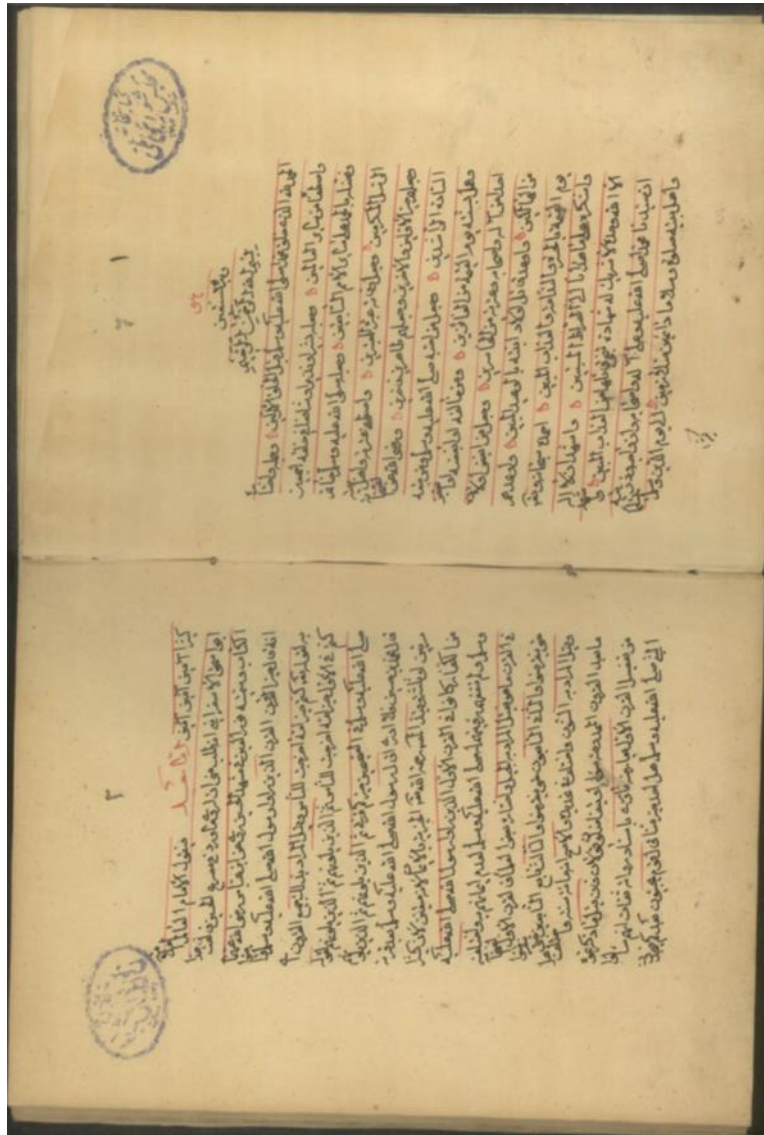


- Sindawi, Khalid. "The Image of Husayn Ibn 'Alī in 'Maqātil' Literature". *Quaderni di Studi Arabi* 20-21 (2002-2003), 79-104.
- Tabatabâi, Muhakkik Abdülazîz. *Ehl-i Beyt fi'l-mektebeti'l-'arabiyye*. Kum: Âlu'l-Beyt, 1417.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Târihü't-Taberî*. ed. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 1-11 Cilt. Beyrut: Dârü Süveydân, 1967.
- Taftazânî, Ebü'l-Vefâ. "Mısır'da Süfî Tarikatların Tarihî Gelişimi ve Günümüzdeki Durumları". çev. Mustafa Aşkar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1996), 535-552.
- Talmon-Heller, Daniella vd. "Vicissitudes of a Holy Place: Construction, Desctruction and Commemoration of Mashhad Husayn in Ascalon". *Der Islam* 93/1 (2016), 182-215.
- Tosun, Necdet. "Silsile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/206-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Trimingham, John Spencer. *The Sufi Orders in Islam*. Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Uludağ, Süleyman. "Hâlidiyye/Anadolu'da Hâlidilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/296-299. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Üstün, İsmail Safa. "The Ottoman Dilemma in Handling the Shi'i Challenge in Nineteenth-Century Iraq". *Division and Ecumenism in Islam: The Sunna and Shi'a in History*. ed. Ofra Bengio - Meir Litvak. 87-103. New York: Palgrave-McMillan, 2011.
- Weismann, Itzhak. *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition*. London: Routledge, 2007.
- Winter, Michael. "Egyptian and Syrian Sufis Viewing Ottoman Turkish Sufism: Similarities, Differences, and Interactions". *The Ottoman Middle East: studies in honor of Amnon Cohen*. ed. Eyal Ginio vd. 93-111. Leiden: E.J.Brill, 2014.
- Wüstenfeld, Heinrich Ferdinand. *Der Tod des Husein ben 'Ali und die Rache: Ein historischer Roman aus dem Arabischen*. Göttingen, 1882.
- Yavuz, Salih Sabri. "İsferâyini, Ebü İshâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

**Ek 1:** İsferyâinî, *Nûru'l-‘ayn* (Tahran: Ketabhâne-i Meclis-i Şûrâ İslâmî, 5985), 1b-2a

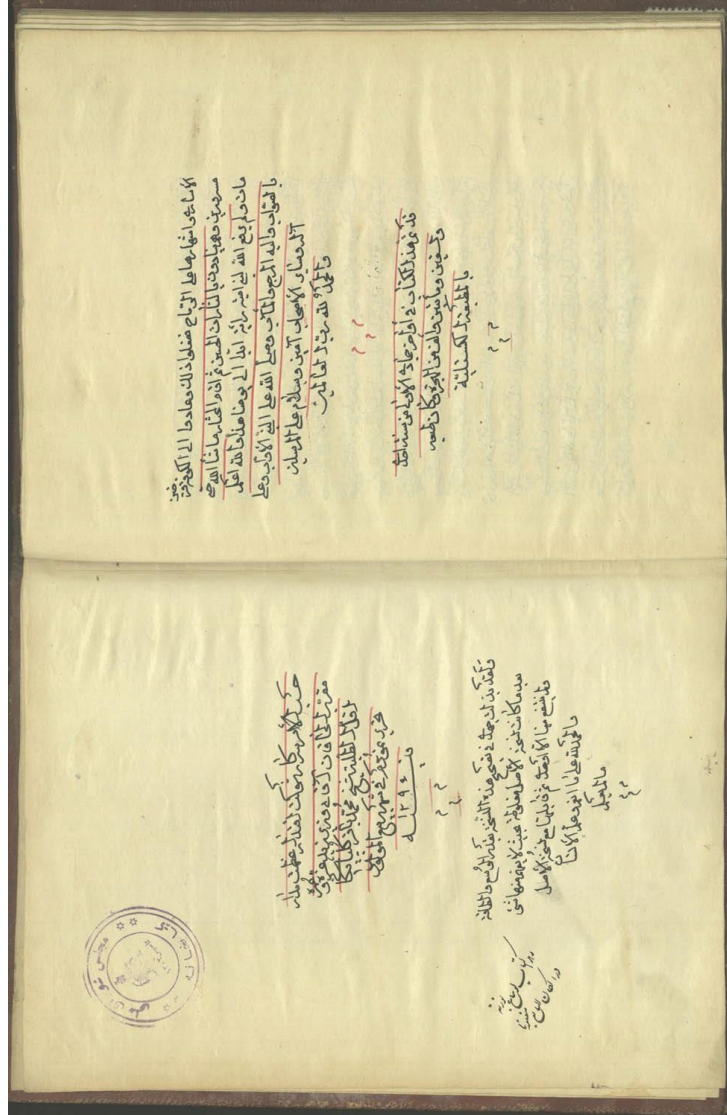


**Ek 2:** İsferyâinî, *Nûru'l-'ayn* (Tahran: Ketabhâne-i Meclis-i Şûrâ İslâmî, 12844), 1b-2a





**Ek 4:** İsferyînî, Nûru'l-'ayn (Tahran: Ketabhâne-i Meclis-i Şûrâ İslâmî, 5985), 79b-80a.



# On the Possible Effects of the Mujaddidī-Khālidi Interpretation in an Arabic Maqṭal Published in the 19th Century Egypt: Some Considerations on the Writing Process of *Nūr al-‘Ayn fī Mashhad al-Ḥusayn*

Elnura AZİZOVA\*

## Extended Abstract

The sources attributing *Nūr al-‘Ayn* to Abū Ishāq al-Isfarāīnī (d. 418/1027) do not go back earlier than the last quarter of the 19th century. While authors such as Joseph Elian Sarkis, Ferdinand Wüstenfeld, and Carl Brockelmann mention the printed copies of *Nūr al-‘Ayn*, Edward Browne adverts the Cambridge manuscript dated 1289/1872-73. Presumably, this manuscript is the only available manuscript of the book. The other three manuscripts dated 1296/1879 have been derived from the copy published in Kastaliyya publishing house in Cairo. The earliest edition of the book identified from library catalogues is the same Kastaliyya edition dated 1291/1874.

Comparative analysis of the books leads to the conclusion that in terms of content, both *Nūr al-‘Ayn* and *Qurrat al-‘Ayn*, which follows the former – both in manuscripts and printed copies – are mostly adapted from two works on maqṭal and *ṭhār* (revenge) attributed to Abū Miḥnaf (d. 157/773). Additionally, it is highly probable also that neither *Nūr al-‘Ayn*, nor *Qurrat al-‘Ayn* are original in terms of naming, but are adapted from the books with similar names and earlier dates: *Nūr al-‘Ayn fī Dhikr Mashhad al-Ḥusayn* by an Egyptian Khalwati Shaykh ‘Abdulfattāḥ ibn Abū Bakr al-Shāfi‘ī and *Qurrat al-‘Ayn fī Aḥdḥ Sharḥ Ṭhār al-Ḥusayn* by Ali ibn Ḥasan al-Marawī.

Some features related to the content radically distinguishes *Nūr al-‘Ayn* from other Arabic maqṭals. According to their view on the caliphate, Ḥusayn ibn ‘Alī, Mu‘āwiya ibn Abī Sufyān and ‘Abdullah ibn al-Zubayr are presented with contradictory features that do not coincide with the data from sources of Islamic history or other Arabic maqṭals. Both Mu‘āwiya ibn Abī Sufyān, who is fond of the Prophet’s family and Ḥusayn ibn ‘Alī, who prefers to live as a devotee in Mecca are presented as passive figures not challenging the power. Similarly, ‘Abdullah ibn al-Zubayr as “the caliph of Mecca”, suggesting the caliphate to Ḥusayn and shedding tears when he fails to prevent the latter from his departure to Kufa, is presented in a way not supported by sources.

In which Sufi environment could be read *Nūr al-‘Ayn*, a maqṭal published among the Egyptian local Sufi stories? Above mentioned features of the maqṭal and the

\* Doç. Dr., Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Ana Bilim Dalı - Assoc. Prof., Azerbaijan Institute of Theology Faculty of Theology, Department of Religious Studies, [elnuraazizova@ait.edu.az](mailto:elnuraazizova@ait.edu.az), <https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>.

structure of local Sufi orders are crucial in examining the question. Considering the superiority of the Egyptian Sufi orders that traditionally reach with their silsila to 'Alī ibn Abū Tālib, the most appropriate Sufi order emphasizing in a maqṭal genre both of the images of Abū Bakr as the most virtuous Muslim and Mu'āwiya ibn Abī Sufyān as an ideal Muslim, could be the Mujaddidiyya-Khālidiyya having a silsila reaching to Abū Bakr and defending the idealized Mu'āwiya.

The development process of Khālidiyya, as an order just coming to Egypt and aiming to gain supporters among the local Sufi orders around the Mashhad al-Husayn Mosque, could have been suitable for producing a maqṭal with Mujaddidī-Khālidi interpretation. From the point of the religious-political condition in the 19th century Ottomans, to reduce or react against the Salafī-Wahhabī influence in the Arab lands, Nūr al-'Ayn could also be seen as the Arabic equivalent of Maqṭal-i Ḥusayn produced for the Shāfi'ī-Ash'arī-Khālidi cultural environment, which has existed among Anatolian Turks for centuries. The fact that supports this consideration is a poetic maqṭal, Huseyinni Kitabi written in Kumyk Turkish by Shihammāt Baybolatoghlu (d. 1336/1917) in the first decade of the 20th century in the North Caucasus, where the Khālidi shaykhs were at the forefront in political struggles. Written by a follower of the Shāfi'ī-Ash'arī-Khālidi tradition, Huseyinni Kitabi could be considered as the closest maqṭal to Nūr al-'Ayn fī Mashhad al-Husayn, even its poetic translation into Kumyk, in terms of having parallels with non-historical event fiction up to Karbalā Event and approach to historical figures. Similar to Nūr al-'Ayn fī Mashhad al-Husayn, published many times in Egypt from the late 19th century, Huseyinni Kitabi was also published several times in the early 1900s, when the publishing process in the Kumyk Turkish in the North Caucasus was just started, which makes one think that it appeals to the audience of Shāfi'ī-Ash'arī, and Mujaddidī-Khālidi at the same time.

In conclusion, it is very probably that Nūr al-'Ayn was not a maqṭal written in the 5th/11th century by al-Isfarāinī, the prominent Shāfi'ī-Ash'arī scholar of Khorasan, but was adapted from Maqṭal al-Ḥusayn attributed to Abū Miḥnaf for Shāfi'ī-Ash'arī-Khālidi audience in Cairo in the second half of the 13th/19th century.

**Keywords:** *History of Islam, Karbalā, Ḥusayn ibn 'Alī, Abū Ishāq al-Isfarāinī, Maqṭal al-Ḥusayn*

